नेपाली संस्कृति

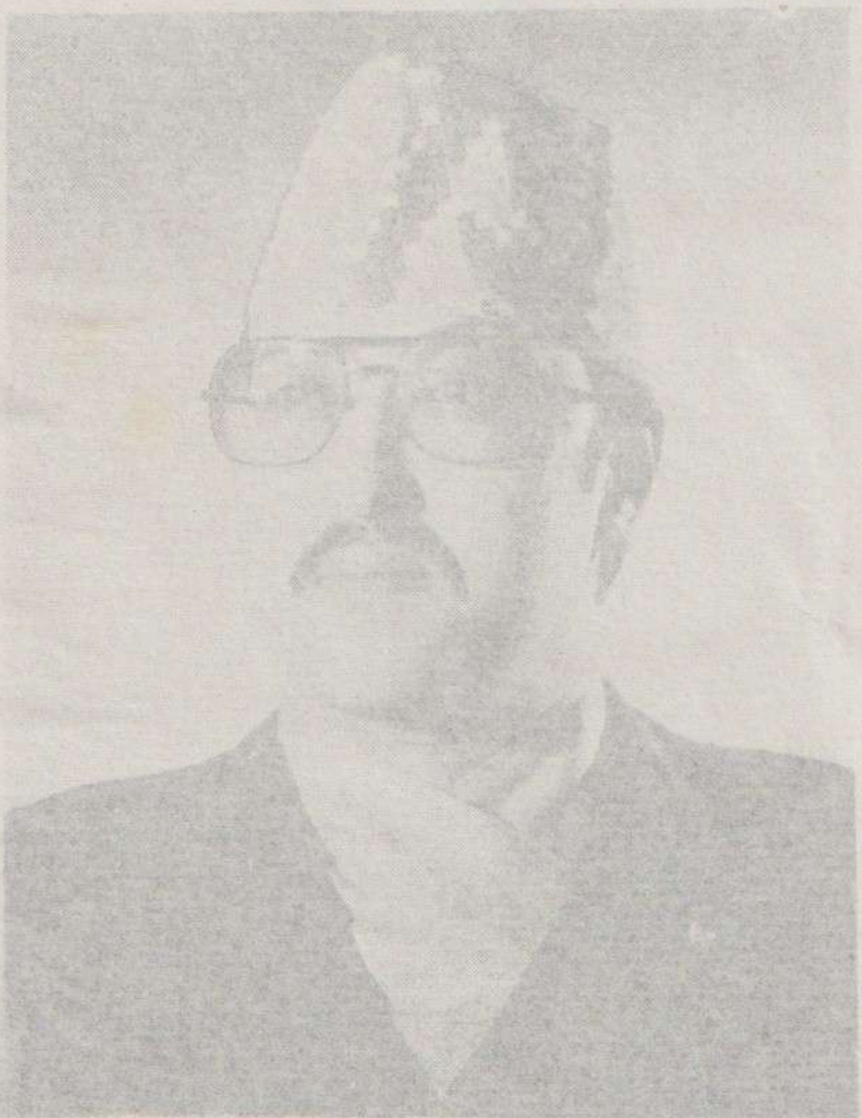

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव

प्रजावत्सल एवं कला-मर्मज्ञ **श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव** सरकारका जुनाफमा "नेपाली संस्कृति" पत्रिकाको यो पहिलो अङ्क मङ्गलमय शुभकामना सहित श्रद्धा भक्तिपूर्वक समर्पण गरेका छौं ।

शुभजन्मोत्सव
२०४१ पौष १४ गते

सांस्कृतिक संस्थान
परिवार

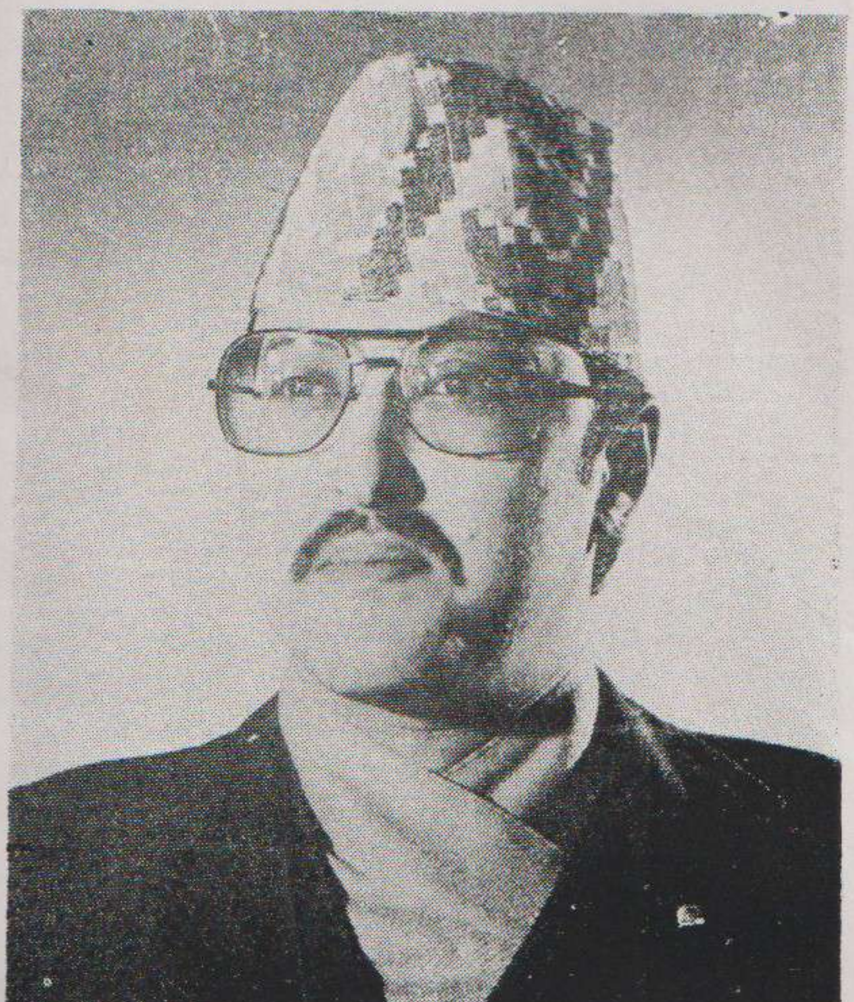

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव

नेपाली संस्कृति

(चौमासिक सांस्कृतिक पत्रिका)

वर्ष १ पुस/माघ/फागुन/चैत अङ्क १

सम्पादक-मण्डल

रमेशजङ्ग थापा
अध्यक्ष

जनकलाल शर्मा
सदस्य

श्रीमती गङ्गा राणा
सदस्य

तुमडीप्रसाद तिमिल्सिना
सदस्य

गणेश रसिक
सदस्य

प्रकाशकः

सांस्कृतिक संस्थान

२०२८

विषय–सूची

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव सरकारको संक्षिप्त जीवनी
–नारायणबहादुर सिंह

संस्कृति : एक चर्चा –वासुदेव त्रिपाठी ३

झिझिया –डा० रामदयाल राकेश ७

'लालहीराको कथाहा' को कथा –शरद्चन्द्र शर्मा भट्टराई १०

कान्छा बुद्ध कलाकार चित्रकारी –कान्छा बुद्ध १७

सांस्कृतिक संस्थानको विविध गतिविधि १९

सम्पादकीय २२

"हाम्रो धर्म मेटिए हाम्रो संस्कृति मेटिन्छ र हाम्रो
संस्कृति मेटिए हाम्रो सभ्यताको मूल नै सुक्छ,
अनि हाम्रो संस्कृति र सभ्यता मेटिए
हामी पनि मेटिन्छौं ।"

—श्री ५ वीरेन्द्र

मुद्रक:– मातृभूमि प्रेस, घण्टाघर ।

सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री लोकेन्द्रबहादुर चन्दको शुभकामना सन्देश

राष्ट्रनायक श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको ४० औं शुभ-जन्मोत्सवको शुभ अवसरमा सांस्कृतिक संस्थानले आफ्नो मुखपत्र 'नेपाली संस्कृति' प्रकाशन गर्न लागेकोमा मलाई हर्ष लागेको छ।

सांस्कृतिक संस्थानले विगत एकदशकदेखि नेपाली संस्कृतिको जगेर्ना गर्ने कार्यमा देखाउँदै आएको क्रियाशीलता प्रशंसनीय छ।

हाम्रो राष्ट्रिय जीवनको अभिन्न अंगको रूपमा रहेको नेपाली संस्कृतिलाई राष्ट्रिय प्रतिष्ठा अनुकूल सम्वर्द्धन र संरक्षण गर्दै लग्ने कार्यतर्फ सांस्कृतिक संस्थान बढी सक्षम हुँदै जानेछ भन्ने विश्वास राख्दै यस प्रकाशनको सफलताको कामना गर्दछु।

माननीय शिक्षा तथा संस्कृति राज्यमंत्री श्री फतेह सिंह थारूको शुभेच्छा संदेश

नेपाली संस्कृतिका संरक्षक, विश्वका एकमात्र हिन्दू सम्राट् राष्ट्रनायक श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको "हाम्रो धर्म मेटिए हाम्रो संस्कृति मेटिन्छ र हाम्रो संस्कृति मेटिए हाम्रो सभ्यताको मूल नै सुक्छ, अनि हाम्रो संस्कृति र सभ्यता मेटिए हामी पनि मेटिन्छौं' समुद्घोषणाबाट मौसूफ सरकारको हाम्रो धर्म र संस्कृति प्रतिको अगाध श्रद्धा एवं अटलनिष्ठालाई हृदयङ्गम गरी सांस्कृतिक संस्थानले मौसूफ सरकारको शुभ जन्मोत्सवको पुनीत अवसरमा प्रकाशित गर्न लागेको 'नेपाली संस्कृति' नामक पत्रिकाले सांस्कृतिक विकासको जगेर्ना गर्न सफलता पाओस् भन्ने हार्दिक शुभेच्छा व्यक्त गर्दछु ।

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव सरकारको संक्षिप्त जीवनी

—नारायणबहादुर सिंह

"...... हाम्रो मुलुकमा ज्ञान, विज्ञान, प्रविधि, कला, कौशल तथा साहित्यको क्षेत्रमा एउटा क्षितिज उघ्रन सकोस् र हामी यस देशको माटोमा हाम्रो आफ्नै सभ्यता र संस्कृतिलाई फलाई फुलाई जुग जुगसम्म स्वतंत्ररूपमा बाँच्न सकौं।"

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट मौसूफको शुभराज्याभिषेकको शुभ–अवसरमा टुंडिखेलमा आयोजित दरबार मंदिरमा राष्ट्रका नाममा बक्सेको सन्देशमा आफ्नो सभ्यता र संस्कृतिका सम्बन्धमा यो उद्गार व्यक्त गरिबक्सेको थियो।

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट राष्ट्रलाई आर्थिक विकासको दिशाबोधमात्र गराइबक्सेको छैन, सम्पूर्ण विकासको मार्गदर्शन बक्सेको छ। त्यसो हुँदा मौसूफ सरकारबाट राज्यारोहण गरिबक्से पछिका वर्षहरूलाई सांस्कृतिक पुनर्जागरणको युगका रूपमा पनि लिनु पर्दछ। एक दशकभन्दा बढीको यस अवधिमा साहित्य, कला र संस्कृतिको क्षेत्रमा जुन जागरण देखापरेको छ र यी क्षेत्रमा जे जस्ता कार्यहरूको सम्पादन भैरहेको छ– त्यसबाट स्पष्टतः नयाँ सांस्कृतिक जागरणको बोध हुन्छ।

संस्कृति मानवीय संस्कार हो। अर्को अर्थमा संस्कृतिको निर्माण संस्कारद्वारा हुने गर्दछ। कुनै पनि मानिस कुनै खास संस्कार र संस्कृतिको वातावरण र परिवेशमा जन्मिन्छ, हुर्किन्छ। स्वभावतः कोहीपनि संस्कारबाट मुक्त हुन सक्तैन। अझ हाम्रो त लामो संस्कृति छ, सुदृढ संस्कारहरू छन्।

श्री ५ महाराजाधिराजको जुन कुल र वंशमा जन्म भयो, तिनको आफ्नै परम्परा, मर्यादा र आदर्श छन्। मौसूफको पालन–पोषण र शिक्षादीक्षा जुन परिवेशमा जसरी भएका छन्, तिनको समग्र संस्कार मौसूफको व्यक्तित्वमा हुनु स्वाभाविक हो।

यस राष्ट्रको राजसिंहासनका उत्तराधिकारी श्री ५ वीरेन्द्रको जन्म संवत् २००२ साल पुस १४ गतेका दिन नारायणहिटी राजदरबारमा श्री ५ महेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव र श्री ५ युवराज्ञी इन्द्र राज्यलक्ष्मी देवी शाहका जेष्ठ पुत्रका रूपमा भएको हो।

मौसूफ सरकारको छात्रावस्थामा नै २०११ साल चैत्र १ गते बुवाज्यू स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रबाट श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवलाई सार्वजनिक घोषणाद्वारा नेपाल अधिराज्यको राजगद्दीका उत्तराधिकारी घोषित गरिबक्सेको थियो ।

श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको शुभउपनयन समारोह २०१९ साल चैत २९ गतेका दिन वैदिक-विधि अनुसार काठमाडौंमा सुसम्पन्न भएको थियो ।

२०२१ साल असोज १ गते श्री ५ महाराजाधिराज सरकार (तत्कालीन श्री ५ युवराजाधिराज) को उमेर पुगिबक्सेको समारोह सुसम्पन्न भएको थियो । सोही अवसरमा श्री ५ महेन्द्रबाट मौसूफ सरकारलाई पृथ्वुलाधीश तथा शाही नेपाली सेनाको सर्वोच्च महासेनानीको पदवी पनि प्रदान गरिबक्सेको थियो ।

श्री ५ वीरेन्द्रको बाल्यकाल बुबाज्यू स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्र, मौसूफका मुमाज्यू र पछि श्री ५ मुमा बडामहारानी रत्न राज्यलक्ष्मी देवी शाहको ममता र स्नेहमा वितेको हो । मौसूफ सरकारका दुई भाइ, दुई दिदीज्यू र एक बहिनी होइबक्सन्छ ।

जीवनमा शिक्षाको सर्वाधिक महत्त्व र भूमिका हुने गर्दछ । श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट दार्जीलिङमा प्रारम्भिक शिक्षा र संयुक्त अधिराज्यमा उच्चशिक्षा हासिल गरिबक्सेको छ । यसका अतिरिक्त मौसूफ सरकारबाट जापानको टोकियो विश्वविद्यालय र त्यसपछि संयुक्त राज्य अमेरिकाको हार्वर्ड विश्वविद्यालयमा पनि अध्ययन गरिबक्सियो ।

दार्जीलिङ्गको सेण्ट जोसेफ स्कूलमा प्रारम्भिक शिक्षा सफलताकासाथ हासिल गरिबक्सेपछि अरू बढी अध्ययन गरिबक्सन श्री ५ वीरेन्द्र २०१६ सालमा संयुक्त अधिराज्यको इटन कलेजमा सवारी होइबक्सियो । मौसूफ सरकारबाट त्यहाँ अरू विद्यार्थी सरह सबै किसिमका क्रियाकलापमा सम्मिलित भैबक्सेर पाँचवर्षसम्म अध्ययन गरिबक्सियो । इटन कलेजमा अध्ययन सम्पन्न गरिबक्सेपछि मौसूफ सरकार २०२४ सालमा जापानको टोकियो विश्वविद्यालयमा विद्यार्थी सरह भर्ना होइबक्सियो । टोकियो विश्वविद्यालयको अध्ययन अवधिमा मौसूफबाट जापानको जीवनप्रणाली र सामाजिक स्थितिका साथै जापानले कृषि र उद्योग जस्ता क्षेत्रमा गरेको प्रगतिका सम्बन्धमा विस्तृत ज्ञान पनि हासिल गरिबक्सियो । जापानको शिक्षा पूरा गरिबक्सेपछि २०२४ साल भदौ १६ गतेका दिन मौसूफ सरकार हार्वर्ड विश्वविद्यालय सवारी भयो । मौसूफबाट त्यहाँ एक शैक्षिक वर्षको अवधिमा प्रशासन, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र र अमेरिकी राष्ट्रपतिसम्बन्धी विभिन्न विषयमा विस्तृत अध्ययन गरिबक्स्यो ।

संयुक्त अधिराज्य र जापान दुवै राजतंत्रात्मक मुलुक हुन् । बेलायतको इटन कलेज विश्वप्रसिद्ध शैक्षिक संस्था हो । जापानले गरेको प्रगति संसारभरिकै लागि ठूलो जिज्ञासाको विषय रहिआएको छ । संयुक्त राज्य अमेरिका आजको सर्वाधिक सम्पन्न र उन्नत राष्ट्र हो । स्वभावतः यी देशहरूका उच्च शैक्षिक संस्थामा प्राप्त शिक्षाको पनि स्वयं ठूलो महत्त्व हुन्छ ।

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवको शुभविवाह २०२६ साल फागुन १६ गते श्री ५ बडामहारानी ऐश्वर्य राज्यलक्ष्मी देवी शाहसंग सुसम्पन्न भयो । मौसूफ सरकारहरूका तीन सन्तान होइबक्सन्छ । श्री ५ महाराजाधिराज तथा श्री ५ बडामहारानीका प्रथम पुत्ररत्न श्री ५ युवराजाधिराज दीपेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवको जन्म २०२८ साल असार १३ गते भएको हो । मौसूफ सरकारहरूका प्रथम सुपुत्री श्री ५ अधिराजकुमारी श्रुति राज्यलक्ष्मी देवी शाहको जन्म २०३३ साल असोज ३० गतेका दिन भयो । मौसूफ सरकारहरूका द्वितीय पुत्ररत्न श्री ५ अधिराजकुमार नीराजन वीर विक्रम शाहको जन्म २०३५ साल कात्तिक २० गते भयो ।

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवको उच्च शिक्षादीक्षा आधुनिक युग अनुकूल प्रारम्भदेखि नै मुलुक बाहिर भारत, संयुक्त अधिराज्य, जापान, संयुक्त राज्य अमेरिका जस्ता देशका प्रतिष्ठित शैक्षिक संस्थाहरूमा भएको कुराको उल्लेख यसअघि नै गरिएको छ ।

व्यवस्थित किसिमबाट शिक्षा शैक्षिक विद्यालयहरूबाट हासिल हुने कुरा हो, तर शिक्षाको साथ अर्थका अतिरिक्त कसैले पनि जीवनमा जान्नुपर्ने कति यस्ता कुरा पनि हुन्छन् जसको ज्ञान विद्यालयहरू-बाट मात्र प्राप्त हुन सक्तैन। यस्ता व्यावहारिक ज्ञान जीवन–जगत्‌लाई निकटबाट साक्षात्कार गरेर सूक्ष्म अवलोकन–पर्यविलोकनबाट मात्र हासिल गर्न सकिन्छ।

श्री ५ महाराजाधिराज सरकारबाट दार्जीलिङको सेण्ट जोसेफ स्कूलमा होइबक्सिँदा ६ वर्षको कलिलो उमेरदेखि नै अनुशासन र सुव्यवस्थित जीवनको तालीम, आत्मरक्षाका ज्ञान र शारीरिक खेलका साथै चित्र-कलाको ज्ञान पनि हासिल गर्न गरिबक्सिन्थ्यो। त्यति मात्र होइन, दार्जीलिङबाट हिउँदे बिदामा स्वदेश सवारी होइबक्सिँदा नेपाली भाषा, कला संस्कृति र परम्पराका विशेष ज्ञान पनि हासिल गरिबक्सिन्थ्यो। त्यस्ता बिदाका अवसरमा मौसूफ सरकारबाट नेपाल अधिराज्यका विभिन्न स्थानका अनेक क्षेत्रमा काम गर्ने आफ्ना जनता-का साथ सम्पर्क पनि राखिबक्सिन्थ्यो।

पछि गएर त स्वदेश भ्रमण र यसरी आफ्नो देश तथा आफ्ना देशवासीका अवस्थासंग परिचित हुने काम श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको नियमित कार्यक्रम अभिन्न भएको हो। अधिराज्यका विभिन्न भागका जन–जीवनको यथार्थसंग परिचित हुने उद्देश्यले मौसूफ सरकार-बाट सामान्य यात्री सरह तिनीहरू जे खान्छन् त्यस्तै ज्यूनार गरिबक्सिने, छाप्रो, सामान्य घर, स्कूल र कहिलेकाहीं कुना ठाउँमै पनि सुकला गरिबक्सिने गरेर २०२१ सालको कात्तिक र पुस महीनामा पूर्वी नेपालको र २०२२ सालमा त्रिशूलीदेखि बुटवलसम्म पैदलै गरिबक्सेका यात्राहरू स्वदेश–दर्शनको क्रममा मौसूफ सरकारबाट गरिबक्सेका यात्रामा अत्यधिक उल्लेखनीय रहेका छन्। बुबाज्यू स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रबाट प्रारम्भ गरिबक्सेको स्वदेश–दर्शनको क्रममा पनि कैयनपल्ट मौसूफ सरकार सम्मिलित होइबक्सिएको थियो।

यसरी श्री ५ महाराजाधिराज सरकारबाट व्याव-हारिक ज्ञानहरू हासिल गर्ने जिज्ञासा र सक्रियता देखाइबक्सिने गरेको हो।

देश र जनतासंग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने त्यस्ता अध्ययन–अवलोकनका साथै अधिराज्यको राजसिंहासनका उत्तराधिकारीका हैसियतबाट राज्य सञ्चालनका विविध पक्षमा विज्ञ हुनु पनि आवश्यक हुन आउँछ।

श्री ५ महाराजाधिराज सरकारबाट राज्यारोहण-को पूर्व समयदेखि नै पनि शासन प्रशासनका कति कुरामा रुचि देखाइबक्सिने गरेको हो। देशको प्रशासनमा दक्षता ल्याएर जनसाधारणलाई प्रशासनिक कमजोरीहरू-बाट पर्नसक्ने मर्काहरू हटाउने उद्देश्य राखी श्री ५ महेन्द्रबाट २०२७ साल पुस १ गते संविधान दिवसको दिन घोषणा गरिबक्सेको जाँचबुझ केन्द्रको निगरानीको कार्यको अभिभारा श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव (तत्कालीन श्री ५ युवराजाधिराज) माथि आएको हो। २०२१ देखि २०२८ सालसम्मका विभिन्न समयमा स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रबाट विदेश भ्रमण गरि-बक्सेका समयमा करीब ८ पल्ट श्री ५ युवराजाधिराजका हैसियतले मौसूफ सरकारबाट राजकीय परिषद् तथा राजप्रतिनिधि परिषद्‌को अध्यक्षको कार्यभार सम्हालिबक्से-को थियो।

यस सन्दर्भमा श्री ५ महाराजाधिराज सरकार-बाट २०२१ सालमा इण्डोनेशियामा भएको बाङडुङ सम्मेलनको दशौं वार्षिकोत्सवमा नेपाली प्रतिनिधिमण्डलको नेतृत्व गरिबक्सेको कुरा विशेषरूपमा स्मरणीय हुन आउँछ। सो अवसरमा मौसूफ सरकारबाट गरिबक्सेको नेपालको परराष्ट्र नीतिको व्याख्याबाट उपस्थित सबै अत्यन्त प्रभावित भएका थिए। बाङडुङमा मौसूफबाट इण्डोनेशियाका तत्कालीन राष्ट्रपति सुकार्नो र जनवादी गणतन्त्र चीनका तत्कालीन प्रधानमन्त्री चाउ एन लाइका साथै अफ्रिका र एशियाका अरू धेरै नेताहरूसंग वार्ता पनि गरिबक्सेको थियो। टोकियोको अध्ययनकालमा सम्राट् हिरोहितो, युवराज अकिहितो र युवराज्ञी मिचिको-संग मौसूफको बराबर भेटघाट भइरहन्थ्यो।

इटन कलेज र हार्वर्ड विश्वविद्यालयको अध्ययन-कालमा बिदाका समयमा मौसूफबाट यूरोपका अनेक देश र अमेरिकाको व्यापक भ्रमण गरिबक्सेको हो। यिनै अवसर-मा मौसूफ सरकारबाट त्यति बेलाका संसारका प्रख्यात

राजनेताहरूसंग भेटघाट गरी परिचय पनि प्राप्त गरिबक्सेको हो ।

प्रस्तुत सन्दर्भमा श्री ५ महाराजाधिराजबाट २०१८ सालमा बेलग्रेडमा भएको असंलग्न राष्ट्रहरूको शिखर सम्मेलनमा पर्यवेक्षकको रूपमा भाग लिइबक्सेको कुरा पनि उल्लेख्य छ ।

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट २०२८ साल माघ १७ गते स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रका उत्तराधिकारीका हैसियतले राज्यारोहण गरिबक्सेको हो ।

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवको शुभराज्याभिषेक संवत् २०३१ साल फागुन १२ गतेका दिन वैदिकविधि अनुसार सुसम्पन्न भएको हो। मौसूफ सरकारको शुभ-राज्याभिषेक जुन भव्यताकासाथ सुसम्पन्न भयो त्यो हाम्रो स्मृतिमा ताजै छ ।

श्री ५ वीरेन्द्रबाट राज्यारोहण गरिबक्सेपछिका करीब १३ वर्षहरू आजको हाम्रो समय हो ।

राज्यारोहणपछिका वर्षहरूमा श्री ५ वीरेन्द्रबाट अनेक मित्रराष्ट्रहरूको सद्भावना भ्रमण गरिबक्सेको छ । त्यसैगरी अनेक महत्त्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनहरूमा नेपाली प्रतिनिधिमण्डलको कुशल नेतृत्व गरिबक्सेको छ । यी कुराहरूमा नेपालको प्रतिष्ठा अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा दिनानुदिन बढिराखेको छ ।

यसबीच मुलुकका सामु केही हाँकहरू पनि उपस्थित नभएका होइनन् । २०३६ सालमा नेपाली जनताले जनमत संग्रहमा जसरी मुलुकले अंगीकार गरेको पञ्चायत व्यवस्थाप्रति आफ्नो सहमति प्रकट गऱ्यो, त्यो आजको महत्त्वपूर्ण घटना थियो । श्री ५ वीरेन्द्रबाट राज्यारोहणको समयदेखि नै राष्ट्रको कल्याण यसै व्यवस्थाबाट हुन सक्ने अभिप्राय प्रकट गरिबक्सिदै आएको छ । राष्ट्रको जीवनमा साना-ठूला परीक्षाका घडीहरू उपस्थित भैरहनु स्वाभाविक हो ।

हाम्रालागि महत्त्वको कुरा के हुन आउँछ भने श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवको छत्रछायाँमा मुलुकले आज चतुर्दिक विकास गर्दछ ।

"विकास भन्नु एक आर्थिक कुरामात्र होइन । यो एउटा मानवीय समस्या हो ।" विकाससम्बन्धी श्री ५ वीरेन्द्रको यो र अरू यस्ता विचार तथा धारणाको फलस्वरूप मुलुकको विकासप्रक्रियामा अनेक आयामहरू थपिएका छन् । मौसूफ सरकारको संतुलित विकासको धारणाको फलस्वरूप आज देशको कुनै पनि भाग आर्थिक विकासको रूपमा उपेक्षित छैन ।

आर्थिक विकास मात्र सम्पूर्ण विकास हुनसक्तैन । विकास भनेको एउटा मानवीय समस्या पनि हो र यसले जीवनका व्यापक क्षेत्रलाई समेट्दछ । स्वभावत: श्री ५ वीरेन्द्रको राज्यारोहणपछिका वर्षहरूमा साहित्य, कला, संस्कृति र ज्ञान-विज्ञानका विविध क्षेत्रमा अनेक आयोजन सञ्चालन भैरहेका छन् । सरकार स्वयं कलाकार पनि होइबक्सिन्छ भने नेपाली संस्कृति, धर्म र दर्शनप्रति पनि मौसूफ सरकारको गहन दृष्टिकोण र रुचि पाइन्छ । अनेक अवसरमा मौसूफ सरकारबाट यी विषयहरूमा व्यक्त गरिबक्सिने गरेका वाणीबाट यो यथार्थ स्पष्ट हुन्छ ।

यस जीवनीको प्रारम्भमा श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट शुभराज्याभिषेकका सुअवसरमा राष्ट्रका नाममा बक्सेको सन्देशमा आफ्नो संस्कृति र सभ्यताका सम्बन्धमा प्रकट गरिबक्सेको उद्गारलाई उध्दृत गरिएको छ ।

यथार्थमा कुनै पनि राष्ट्रको वर्चस्व त्यसको आर्थिक सुदृढतामा मात्र निर्भर गर्दैन, राष्ट्रको वर्चस्व, मर्यादा र प्रतिष्ठाका आधार त्यस राष्ट्रका साहित्य, कला र संस्कृतिमा भर पर्दछ ।

श्री ५ वीरेन्द्रको उदयकालमा अहिले जुन सांस्कृतिक पुनर्जागरणको अनुभव हुने गरेको छ, त्यो सबै दृष्टिले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन आउँदछ ।

संस्कृति : एक चर्चा

--वासुदेव त्रिपाठी

संस्कृति मानिसको जीवनको संस्कार गर्ने प्रक्रियासँग सम्बन्धित छ । संस्कारको तात्पर्यलाई बुझाउने निकटतम् शब्दहरू परिष्कार वा परिमार्जन पनि हुन् । कुनै कुरालाई खार्नु, माझ्नु, चोख्याउनु, उजिल्याउनु वा विशुद्ध तुल्याउनु नै त्यसलाई संस्कारित गर्नु हो र यही संस्कार-प्रक्रियाद्वारा संस्कृतिको मर्मसम्म पुग्न सकिन्छ ।

एउटा जैविक प्राणीका रूपमा मनुष्यका स्वाभाविक जैविक आवश्यकता र अपेक्षा त भई नै हाल्दछन् । आहार, निद्रा, भय, मैथुन आदि जीवधारीका सामान्य देहधर्म हुन् र तिनको परिपूर्ति त हुनु नै पदर्छ । तर प्रकृतिको अहिलेसम्मको सर्वोच्च जैविक रचनास्वरूप मानिसका सम्पूर्ण जैविक आवश्यकता र अपेक्षा केवल देहधर्मका निर्वाहबाट मात्र पूरा हुन सक्तैनन् । मनुष्य आफूलाई संस्कारित र परिष्कृत तुल्याउन चाहन्छ र यो पनि उसको जैविक अन्तःप्रेरणा नै हो । मानिसले प्रागैतिहासिक कालदेखि अहिलेसम्म आफूलाई र आफ्नो जीवनक्रमलाई संस्कारित गर्ने प्रक्रियाहरू आविष्कृत गर्दै र तिनलाई उत्तरोत्तर परिमार्जित गर्दै आएको छ । त्यसैले संस्कृति मनुष्य-सभ्यताको उत्तरोत्तर अन्तर्विकासशील आधारभूत अधिष्ठान हो । यस परिप्रेक्ष्यमा संस्कृति मानिसको जन्मजात प्राप्ति नभई विशिष्ट आर्जन वा उत्तरवर्ती प्राप्ति हो । संस्कृति मनुष्यलाई सामान्य देहधर्मी जैविकताबाट उठाई पशुत्वका श्रेणीबाट उकास्ने र उचाल्ने संस्कारहरूको सारसमष्टि हो । संस्कृति आर्जित गरिने कुरा हो; देहधर्मका सामान्य निर्वाहबाट मात्र सन्तुष्ट हुन नसक्ने मानवीय अवात्मक र बौद्धिक संस्कारका अपेक्षाबाट उत्प्रेरित भई गरिने मानवीय उपार्जनका रूपमा नै संस्कृतिलाई अथ्याउनु पर्ने देखिन्छ ।

मानिसको कुनै पनि जाति, समुदाय वा समाजको समुच्चा जीवन-क्रमका संस्कारहरूको सारतत्त्व हो संस्कृति । मानिस बाँच्न त जसरी पनि बाँच्न सक्छ, उसका दैहिक सामान्य आवश्यकताको पूर्ति भयो भने; तर जीवनलाई र मानिसपनलाई उचाल्ने उर्ध्वमुखी, उदयमूलक र उदात्त जीवनक्रमको अन्वेषण गर्ने मानवीय सामूहिक उच्च एषणाकै कोखबाट संस्कृतिको जन्म भएको बुझिन्छ । मानिसभित्र क्षुद्रता र उदात्तता दुवै छन्; यिनकै द्वन्द्व र सन्तुलनको नाम मानिस हो । मानिस भित्रका तुच्छता, क्षुद्रता र निकृष्टतालाई खारेर, माझेर र ताछेर मानिसभित्रका महत्ता, उच्चता र उत्कृष्टतालाई उजिल्याउने र परिपुष्ट तुल्याउने परिमार्जन र परिष्का-

रका उत्तरोत्तर सामूहिक क्रमसंग संस्कृति सन्दर्भित रहन्छ । संस्कृति मनुष्य र उसका वैयक्तिक–सामूहिक जीवनका उदात्तीकरणका क्रममा कुनै पनि जाति, समुदाय वा समाजले प्राप्त गरेका अनुभव, प्रयोग, परंपरा र स्थापनाका साथै निरन्तर संशोधन र परिष्कारका प्रक्रियासंग संवन्धित देखिन आउँछ । यस क्रममा मनुष्य र उसका जातीय, सामुदायिक वा सामाजिक जीवनक्रमका संस्कारका जुन मूल्य वा स्थापनाहरू हुन्छन् र तिनको पनि उत्तरोत्तर परिष्कारको प्रक्रियाको जुन निरन्तरता हुन्छ त्यसको समष्टि सार तत्त्वलाई नै संस्कृति भनिन्छ । त्यसैले संस्कृति मानवीय सामूहिक उपार्जन हो र यसरी उपार्जित मूल्यवान् सामूहिक संस्कारहरूकै संज्ञा संस्कृति हो ।

कुनै पनि जाति, समुदाय वा समाजको समुच्चा जीवनक्रममा अन्तर्निहित र प्रतिविम्बित आधारभूत सामूहिक मानवीय संस्कारहरूका सारतत्त्वका रूपमा अँथिने संस्कृतिले त्यस जाति, समुदाय वा समाजका जीवन-पद्धतिको सम्पूर्ण सेरोफेरोलाई नै समेटेको हुन्छ । यस सेरोफेरो अन्तर्गत सम्बन्धित जाति, समुदाय वा समाजको जीवनपद्धतिका बस्ती–बसोबास, पेशा– व्यवसाय, खान–पान, वेष-भूषा र आभूषण, पारिवारिक र सामाजिक अन्तःसम्बन्ध, आचार–व्यवहार, चाडपर्व, आमोद-प्रमोद, कला-कौशल र धारणा-विश्वास लगायत समुच्चा भौतिक-आध्यात्मिक संस्कार–मूल्य र चिन्तन–मान्यताको समष्टि स्वरूप नै पर्न आउँछ । संस्कृति मानिसका वैयक्तिक-सामुदायिक जीवन-प्रकृतिको उपर्युक्त समुच्चा सेरोफेरोमा फैलिएको छ र अन्तर्निहित छ । मानवीय जीवन–यात्रीको यस सम्पूर्ण सेरोफेरोलाई उत्तरोत्तर संस्कारित गर्दै जानु संस्कृतीकरण (कल्चराइजेसन) हो र यस प्रक्रियामा प्रकट हुन आएका र आउने समस्त संस्कार–मूल्यहरूको साझा संज्ञा नै संस्कृति हो ।

आखेट युग पार गर्दै कृषि युगमा पाइला टेकेपछि बस्तीहरूको विकास हुँदै आई कुसुन्डे मानवले रस्ती–बस्ती बसाउन लागेदेखि नै संस्कृतिका उद्दीपनका पाइलाहरूमा विशेष गतिशीलता थपिएको हो । मानिसले कृषिको आविष्कार र प्रयोगको साथै रस्तीबस्ती बसाउने क्रम थालेदेखि वर्तमान औद्योगिक युगसम्ममा आफ्ना वैयक्तिक र सामुदायिक जीवनयात्रालाई जे जसरी उत्तरोत्तर संस्कारित गर्दै आएको छ, त्यही नै मानवीय संस्कृतिको बहुमुखी र बहु-आयामिक कथा हो । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने जडता र बद्धता संस्कृतिको परिचय होइन अनि गतिशीलता संस्कृतिको अन्तश्चरित्र हो । मनुष्य–सभ्यताका इतिहासमा ठूला–ठूला संक्रान्ति र क्रान्तिका परिच्छेदहरू देखापर्छन् भने मानिसको संस्कृतिको गतिशील उत्तरोत्तर अन्तर्विकासको क्रम पनि निरन्तरता र परिवर्त्यताको यही दोसाँधबाटै यात्राशील रहेको देखिन्छ ।

मनुष्य र मनुष्य-सभ्यताको अहिलेसम्मको यात्रा-लाई नियाल्दा सांस्कृतिक प्रक्रियाका निर्धारक कतिपय कारकहरू देखिन्छन् र तिनीहरूबाटै कुनै संस्कृतिको स्वरूपको निर्धारण भएको पाइन्छ । अझै पनि मानव संस्कृति भन्ने कुरा एक अवधारणा मात्र रहेको छ र स्थानीयस्तरमा र जाति–समुदायका स्तरमा नै संस्कृति पल्लवित–पुष्पित हुनाका साथै राष्ट्रिय स्तरतर्फ अन्त-र्विकासशील तथा गतिशील भइरहेको अनुभव हुन आउँछ; त्यसैले संस्कृति विशेषका स्वरूपका निर्धारक कारकहरू-बारे चर्चा गर्नु अपेक्षित ठहर्छ ।

संस्कृतिका निर्धारक मुख्य कारकहरूमध्ये एक हो स्थानीय भू–आकृति र जलवायु । कुनै जाति, समु-दाय वा समाज जुन भू–खण्डमा अवस्थित रहन्छ त्यहाँका भूआकृति र जलवायुबाट त्यहाँका बासिन्दा-हरूको जीवनचर्या लगायत सम्पूर्ण जीवनक्रम प्रशस्त मात्रामा प्रभावित हुन्छ । त्यसैले स्थानीय संस्कृतिका निर्माण र अन्तर्विकासमा त्यहाँको भू–रचनाको निश्चित भूमिका रहनु स्वाभाविकै हो । तर संस्कृति भन्नु कुनै भू-खण्डको रचना वा बनोट र त्यसका जलवायुको पर्यावरणको सरल हिसाब-किताब मात्र भने होइन । संस्कृति भनेको स्थानीय भू–रचना र जलवायुको पर्यावरण-संग त्यहाँका निवासीहरुको जैविक क्रिया–प्रतिक्रियाको उपज हो । यही जातीय वा आनुवंशिक जैविकता नै संस्कृतिको निर्धारक दोस्रो महत्त्वपूर्ण कारक हो । प्रत्येक जातिको निश्चित जैविक इतिवृत्त हुन्छ र तदनुरूप जातीय जैविक

आनुवंशिकताका साथै स्वभाव समेत हुने गर्दछ । कुनै जातीय समुदायले आफ्नो जैविक अनुवंश अनुरूप प्राप्त गरेको आधारभूत जैविक स्वभाव वा जातीय मनोरचना नै त्यस जातिका जीवनक्रमलाई संस्कारित गर्ने मूलभूत संस्कार मूल्यहरूको निर्णायक आधारशीला हुन जान्छ । यसैलाई सम्बन्धित विद्वानहरूले जातीय मन वा सामूहिक अवचेतनको नाउँ पनि दिएको देखिन्छ। तर यो आनुवंशिक मनोरचना र यसका मूल प्रवृत्तिहरूबाट मात्रै चाहिं त्यस जातिको सांस्कृतिक स्वरूपको निर्धारण भई हुन्दैन । आखिर संस्कृति मानवीय सांस्कारिक उपार्जन नै हो; सहजात गुण मात्र होइन । जातीय मनोरचना र आनुवंशिक गुणहरूले समुच्चा सांस्कृतिक सेरोफेरोको संभाव्यताको व्यापक वृत्त मात्र निर्धारित गर्दछन् । अनि खास सांस्कृतिक प्रतिफलनचाहिं त्यस मनोरचना र आनुवंशिकताका सम्भाव्यतासंग स्थानीय भू-रचना र जलवायुको अन्तर्क्रियाको परिणामस्वरूप निरूपित हुन आउँछ । यी दुई तत्वहरू एक-अर्कालाई प्रभावित पार्दै र प्रति-प्रभावित समेत हुँदै गतिशील रहने क्रममा नै सम्बन्धित संस्कृतिको स्वरूप निर्धारण हुन जान्छ । तर मानिस र उसको स्थानीय जातीय सन्दर्भभन्दा संस्कृतिको समुच्चा प्रसङ्ग निकै नै जटिल छ। संस्कृतिका निर्धारक अन्य अपेक्षाकृत जटिल कारकतर्फ पनि हाम्रो ध्यान जानु अपेक्षित देखिन्छ ।

गहिरिएर निरूपण गर्न खोज्दा कुनै भू-खण्ड (स्थान-विशेष) र कुनै जाति (आनुवंशिकता) का बीच सनातन सम्बन्ध रहेको कुरा प्रमाणित हुँदैन । प्रवजन वा बसाईं-सराइ मानवीय अतीतको अति महत्त्वपूर्ण प्रसङ्ग हो र जातीय अतीत वा राष्ट्रिय अतीतमा समेत बसाईं-सराइको निकै ठूलो भूमिका रहेको छ। मनुष्यको यायावर वा फिरन्ता-डुलन्ता स्वभाव र उसका पर्यावरणगत जैविक अपेक्षाका चापना बसाईं-सराइ कृषि युगदेखि यतै पनि मानवीय सभ्यता-यात्राको एक महत्त्वपूर्ण प्रवृत्ति रहेको छ र त्यो धेरथोर आफै पनि परिलक्षित हुन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा विचार गर्दा बसाईं-सराइको प्रक्रिया र त्यसका क्रिया-प्रतिक्रियाले संस्कृतिको निर्धारक अर्को र तेस्रो महत्त्वपूर्ण कारकका रूपमा भूमिका खेलेको तथ्य प्रकट हुन जान्छ । यस क्रममा भिन्न-भिन्न जातीय मनोरचना वा जैविक अनुवंश र स्वभावका साथै सांस्कृतिक अतीत भएका विभिन्न जातिहरूका बीच स्थान-विशेषमा भेटघाटका साथै सह-जीवनको स्थिति समेत पर्न आउनु स्वाभाविकै हो। सांस्कृतिक अन्तर्विकास र गतिशीलताका प्रक्रियामा भिन्न-भिन्न सांस्कृतिक अतीत भएका दुई वा दुईभन्दा बढी जातिहरूको भेटघाट, सहवास र सहजीवनको तीतो-मीठो सुदूर इतिहास तथा उत्तरवर्ती क्रिया-प्रतिक्रिया र आदान-प्रदानको क्रमले सांस्कृतिक स्वरूपका गतिशील निर्धारणमा खेलेको प्रभावी भूमिका अत्यन्त उल्लेखनीय रहेको छ । यस सन्दर्भमा जातीय रगतको झर्रोपन, आनुवंशिक विशुद्धता अथवा संस्कृतिको चोखोपन जस्ता कुराहरू अवधारणा बढी र वस्तुतथ्य कम जस्ता ठहर्दछन् । कुनै भू-भाग र त्यहांको जलवायुसम्बन्धी पर्यावरण अन्तर्गत ऐतिहासिक नियमित संयोगको परिणामस्वरूप रस्ती-बस्ती गर्न पुगेका विभिन्न जातिहरूका सम-विषम, स्वभाव-संस्कार एवं सांस्कृतिक पूर्वाधारहरूका बीच क्रिया-प्रतिक्रिया तथा घर्षण-प्रतिघर्षण उत्पन्न हुनु र क्रमिक रूपमा सहजीवन र सह-अस्तित्वको प्रक्रिया स्थापित हुनु पनि अपरिहार्य नै रहन्छ । यस्तो क्रिया-प्रतिक्रिया र आदान-प्रदानको संभाव्य परिणति सांस्कृतिक संश्लेषण नै हुन आउँछ । संस्कृतिका स्वरूपका निर्धारणमा त्यसले बसाईं-सराइ पछिको यो सहवास र सह-जीवनको क्रम तेस्रो निर्णायक कारक ठहरिन्छ ।

संस्कृतिका स्वरूपका निर्धारक कारकहरूको छानबीन गर्दा इतिहास (वा समय) चौथो महत्त्वपूर्ण कारक हुन आउँछ । प्राचीन आखेट युगदेखि वर्तमान औद्योगिक युगसम्ममा मानिसको यात्रा क्रममा प्रशस्त गुणात्मक परिवर्तनहरू आएका छन् । जसरी आगोको आविष्कारले, कृषिको आविष्कारले, भाषाको प्राप्तिले वा लिपिको प्रयोगले, धातुहरूको ज्ञानले, मनुष्यका जीवन-सन्दर्भमा निकै ठूलो असर पार्दै आएको पाइन्छ त्यसरी नै विज्ञान र प्रविधिको विशेष विकासमा आधारित वर्तमान औद्योगिक सभ्यताले पनि मानिसका सांस्कृतिक सन्दर्भलाई समेत आन्दोलित र गतिशील तुल्याएको छ । निरन्तरता र परिवर्तन नै समयको पदचापको प्रवृत्तिगत पहिचान हो । यस विश्वमा जे जति कुरा छन् र हुन्छन्

ती सबै समयका निरन्तरता र परिवर्तनका उभयमुखी गतिक्रमका प्रभावबाट असंबद्ध रहन सक्तैनन् । संस्कृति पनि यस गतिचक्रकै अन्तर्गत पर्दछ र उत्तरोत्तर संस्कार र परिष्कारको क्रम भनेको यही नै हो।

उपर्युक्त छलफलहरूको निचोडतर्फ लागौं। यसरी निष्कर्षतर्फ लम्कन खोज्दा संस्कृति भन्नाले के बुझिन आउँछ ? संस्कृति भनेको स्थानीय विभिन्न जातिका मानवीय मनोरचना र आनुवंशिक स्वभाव (अनुवंश) र बसाइँ-सराइ (सह-जीवन) का साथै इतिहास (समय), भू-रचना तथा जलवायु (पर्यावरण) का चार महत्त्वपूर्ण कारक-हरूबाट निर्धारित हुने जीवनपद्धतिको उत्तरोत्तर संस्कार-शील समुच्चा सेरोफेरोको सारतत्त्व हो। यी चार महत्त्वपूर्ण कारकहरूका बीचको क्रिया-प्रतिक्रिया र संश्लेषणको उत्तरोत्तर क्रमबाटै संस्कृतिको स्वरूप निर्धारित तथा पुर्निर्धारित भई नै रहन्छ। उपर्युक्त चार कारकहरूको अन्तर्क्रियाको परिणामस्वरूप भइरहने संश्लेषण र पुन: संश्लेषणको कारणले गर्दा संस्कृति सदा जड र स्थिर बिन्दूमा अवस्थित नरही मूलत: गतिशील रहन्छ। बाह्यस्तरमा बढी परिवर्तनशील देखिएर पनि आन्तरिक स्तरमा भने कम परिवर्त्य, बढी स्थायी वा अधिक रूढ हुनुपनि संस्कृतिको अभिलक्षण नै हो र यसले निरन्तरताको मात्रालाई देखाउँछ। कुनै पनि जिउँदो-जाग्दो संस्कृतिमा आधार-भूत आन्तरिक निरन्तरता र युगीन परिवर्तनका लहर समेत साथसाथ प्रवाहित भइरहेका हुन्छन् । मानिस र उसका जीवन-क्रमका मूल्य-संस्कारहरू एकपटक-मै पूर्णत: संस्कारित र परिष्कारित भइहाल्छन् भन्ने कुरा होइन; संस्कार, परिष्कार वा संस्कृतीकरणको क्रम उत्तरोत्तर गतिशील रहने गर्दछ ।

कुनै भूभाग अन्तर्गत खास-खास ऐतिहासिक सन्दर्भ बेहोर्दै रस्ती-बस्ती बसाउने जाति वा जातिहरू-को जीवनयात्राका आन्तरिक र बाह्य समुच्चा प्रक्रिया र पद्धतिका साथै तिनको सञ्चालन एवं नियमन गर्ने मूलभूत संस्कार र मूल्यहरूको समष्टि स्वरूप नै त्यहाँको सांस्कृतिक निजत्व ठहरिन्छ। त्यहाँका जीवन-यात्राका सन्दर्भमा खास युगमा वा समयविशेषमा पर्न आउने अनुकूल-प्रतिकूल आभ्यन्तर र बाह्य चाप प्रतिचाप अनुसार नै त्यस संस्कृतिको युगीन परिप्रेक्ष्य प्रकट हुन्छ। यस्ता युगीन परिप्रेक्ष्यमा सम्बन्धित संस्कृतिले तीन प्रकारका प्रतिक्रिया प्रकट गर्न सक्छ—आफ्ना आत्मरक्षाका कठोर मुद्रामा रहने, द्वन्द्वात्मक रूपमा भिडेर संश्लेषण हुने अथवा परिवर्त्य मुद्रा अङ्गीकार गर्ने । यी तीन स्थिति मध्ये स्थिरता र जडताको आत्मरक्षा मुद्राभन्दा बदलिँदो जीवन-सन्दर्भप्रति पनि ध्यान दिई परिष्कार संस्कार भइरहनु सम्बन्धित संस्कृतिको जिउँदो गतिशीलताको कुरा हुन आउँछ। तर बाह्य सांस्कृतिक चाप तथा घात-प्रतिघात एवं अतिक्रमण कति पनि रोक्न, थाम्न र बेहोर्न नसकी इतर संस्कृतिका प्रदर्शनात्मक प्रभावको हावा लाग्दैमा पराजय मुद्रामा ढल्ने परिवर्त्य स्थिति-चाहिं वाञ्छनीय हुँदैन । बाह्य धक्का र चाप पर्नासाथ आन्तरिकस्तरमा समेत विघटित र पराजीत हुन गई सांस्कृ-तिक निजत्व गुमाई गल्नुपर्ने अवस्था चाहिं सम्बन्धित संस्कृतिको दुर्बलताको लक्षण पक्कै हो । क्रिया, प्रतिक्रिया र संश्लेषणबाटै अथवा घर्षण, प्रतिघर्षण र समन्वयको तेहरो प्रक्रियाबाट नै कुनै पनि संस्कृतिको निज-त्वको स्वस्थ, रचनात्मक र सबल अन्तर्विकास हुनसक्छ ।

सांस्कृतिक अन्तर्विकासको अहिलेसम्मको प्रक्रिया-तर्फ दृष्टि दिदा "मानव-संस्कृति" अवधारणका स्तरमा नै अहिलेसम्म देखिन्छ भने "राष्ट्रिय-संस्कृति' वर्तमान युगको अन्तर्विकासशील वास्तविकता हुन खोज्दैछ । सङ्कीर्ण स्थानविशेष र जाति-विशेषका परिधिबाट फुकेर बसाइँ-सराइ र सह-जीवनका ऐतिहासिक सन्दर्भ-मा युग-पदचाप अनुरूप बढ्दो सांस्कृतिक प्रक्रिया वर्तमान शताब्दीमा राष्ट्रियस्तरसम्म पुष्पित-पल्लवित हुन लागेको पाइन्छ र यस प्रक्रियालाई निकै नै सकारात्मक प्रक्रिया भन्न सकिन्छ। अहिलेसम्मको मानव सभ्यताका यात्रामा 'राष्ट्र' मनुष्य जातिको सबभन्दा विस्तारित, शक्तिशाली र क्रियाशील सङ्गठन हो भने यस स्तरमा सांस्कृतिक अन्तर्विकासका सम्भाव्यताहरू उज्याला देखिन्छन् । 'जहाँ विश्व नै एक गुंड हुन्छ' यो मानव संस्कृतिको चेतना भोलिको एक मीठो अवधारण हो; अहि-लेलाई केवल परिकल्पना । विभिन्न जातीय संस्कृतिहरूको सह-अस्तित्व र संश्लेषणको प्राप्ति राष्ट्रिय संस्कृति हो; विभिन्न राष्ट्रिय संस्कृतिहरू फुल्ने विश्व-बगैंचाको समष्टि स्वरूप मानव संस्कृति हो ।

झिझिया

– डा. रामदयाल राकेश

मिथिलाको गाउँ–गाउँमा प्रत्येक महीना कुनै न कुनै चाडपर्वको रमझम रमाइलो वातावरणमा मनाइन्छ भन्ने कुरा स्वतःसिद्ध छ । वर्षा ऋतुको समाप्ति र शरद् ऋतुको शुभागमन असोज महीनादेखि प्रतीक्षित हुन थाल्दछ । शरद् ऋतुको शीतल, मनोहर र मनोरम समय- मा खेतमा धानका हरिया–हरिया बिरूवाहरू आफ्नो मस्ती र मोजमा नाच्न थाल्दछन् । प्रकृति–रानी पहेंलो परिधानमा परिवेष्ठित भएर शरद्ऋतुको स्वागतमा प्रतीक्षारत् रहन्छन् । जुनेली रातको चन्दनचर्चित चाँदनीमा मिथिलाको प्रत्येक गाउँका केटीहरू प्रकृतिको प्राङ्गणमा आएर स्वच्छन्द विचरण गर्न थाल्दछन् । प्रकृति-रानीको पाइलासंग पाइला मिलाएर नाच्न थाल्दछन् । झिझिया मैथिली लोकनाचको मूर्तरूप हो । मिथिलामा प्रत्येक वर्ष दशैंमा मनाइने झिझिया सामूहिक नाच हो । गाउँका केटीहरू घटस्थापनाका दिनदेखि नै झिझियाको लोकगीत गाउँदै दशहरा (विजयादशमी) सम्म झिझिया खेल्दछन् । विशेषतः गाउँका निम्नजातिका छोरीबेटीहरू बढ्ता सामेल हुन्छन् ।

पूर्व तयारीः– दशैं शुरू हुनुभन्दा अगाडि माटाका घैलाहरू (घैंटाहरू) तयार गरिन्छन् । घैलाहरूमा सय- कडौं प्वालहरू हुन्छन् । घैलाको बीचमा दीयो (बत्ती) राखिन्छ । मट्टीतेलका टल्किने र बल्ने टुकीहरू घैलाभित्र बलिरहन्छन् । हरेक केटीको टाउकोमाथि घैला राखेको हुन्छ । केटीहरू आफ्नो टाउकोमा घैलालाई सन्तुलित गरिकन नाच्न थाल्दछन् । सालमा मात्र एकचोटी नाच्ने केटीहरू यति कुशल हुन्छन् कि टाउकोमाथि घैंटो कहिले पनि असन्तुलित हुँदैन र उनीहरूको नाचमा पनि कुनै व्यवधान हुँदैन । यिनीहरूको अगाडि कुनै पनि कुशल–नर्तक विस्मयविमुग्ध हुन सक्छन् । यिनीहरू नाच्दा प्रत्येक केटीको पाइलामा सन्तुलन हेर्न सकिन्छ । बिना कुनै तालीम र निर्देशनको अभावमा पनि यिनीहरूको नाच र गान दुवै प्रशंसनीय हुन्छन् । यिनीहरू गाउँभरि घुम्दै- नाच्दै रात बिताउँछन् र साहुमहाजनको घरघर र दैलोदैलोमा गई मट्टीतेल मागेर आफ्नो घैंटोमा राखेको टुकीलाई प्रज्ज्वलित राख्दछन् । गाउँको प्रत्येक टोलका केटीहरूको बेग्लै समूह हुन्छ र समूहमा नाच्दै–गाउँदै परिक्रमा गर्दछन् । रंगीचंगी घैंटाहरूमा प्रज्ज्वलित टुकी- हरूको सौन्दर्य अवर्णनीय हुन्छ । सप्तरङ्गी इन्द्रेणीको सौन्दर्य र आकर्षणलाई पनि मात गरिदिने झिझियाको वर्णन

शब्दद्वारा सम्भव छैन । यसका नयनाभिराम दृश्य हेरेर मन मुग्ध भइहाल्छ ।

उद्देश्य :– झिझियाको मुख्य उद्देश्य मनोरञ्जन नै भन्न सकिन्छ । धानको रोपण सकेपछि विश्रामको बेलामा झिझिया चाड मनाएर परिश्रम हटाउने र मनोरञ्जन गर्ने यसको उद्देश्य हो । अपूर्व आकर्षण र मनोरञ्जनको केन्द्र झिझियालाई सबै गाउँलेहरू मन पराउँछन् । किनभने गाउँमा मनोरञ्जनको कुनै साधनको अभाव भएकोले यसको लोकप्रियता झन् झन् बढ्दै गइ-रहेको छ । यसको अर्को उद्देश्य बोक्सीहरूलाई बेइज्जत गर्ने र गाली गर्ने हो, किनभने बोक्सीहरू दशैंमा नै आफ्नो जादू–टुनाको सिद्धि गर्दछन् र त्यसपछि त्यसको प्रयोग पनि । बोक्सीहरूको जादूको प्रयोग सफल नहोस् भन्ने धारणाले नै झिझियालाई अहिलेसम्म लोकप्रिय बनाउँदै आएको छ । बोक्सीहरूलाई सोझै गाली गर्ने, यिनीहरूलाई बेइज्जती गर्ने र यिनीहरूलाई अपमानित गर्ने अधिकार स्वतः झिझिया खेल्ने केटीहरूलाई प्राप्त हुन जान्छ । त्यसैले निडर भएर निर्धक्कसंग यी केटीहरूले बोक्सीको घरको अगाडि आएर उसको नाम लिएर गाली गर्छन् । यसप्रकार हास्य-व्यंग्य, ठट्यौली र मनोरञ्जनको त्रिवेणी बग्न थाल्दछ । गाउँको गोरेटोमा–गल्लीमा झिझियासम्बन्धी लोक-गीतहरूमा पनि विशेषतः यिनै गालीहरूको प्रयोग भएका हुन्छन् । केटीहरूको सुरिलो स्वरमा यी अश्लील गालीहरू पनि श्रोता र दर्शकहरूलाई कर्णकटु नभएर कर्णप्रिय लाग्दछन् । तर बोक्सीहरूलाई चाहिं अवश्य नै चोट पुऱ्याउने र हेला गर्ने खालको हुन्छ ।

झिझियाको प्रचलन कहिलेदेखि भएको हो भन्ने कुरा शायदै कसैलाई थाहा होला, तर आजपनि यसको महत्व झन् झन् बढ्दै गएकोमा यसको सुव्यवस्थित अध्ययन र अनुशीलन हुनु आवश्यक देखिन्छ । तापनि यसको मनोवैज्ञा-निक र मनोरंजनात्मक पक्ष मिथिलाको घर–आँगनमा सधैं चिर–स्मरणीय एवं चिर–नवीन रहनेछ । मिथिलाको लोक साहित्यमा झिझियाको झंकार झंकृत भएको सदियौं बिति-सके तापनि आजका आधुनिक मैथिली साहित्यकारहरू पनि यसबाट धेरै अनुप्राणित भइरहेका छन् र भविष्यमा पनि अनुप्रेरित हुन सक्छन् ।

यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ झिझियाका लोकप्रिय लोक-गीतहरू जसको शब्द–माधुर्य र रस–माधुर्य मिथिलाको प्राङ्गणमा प्रतिध्वनित भई नै रहन्छ । दशैंभरिको रमाइलो वातावरणमा सहजै हाम्रो ध्यान आकृष्ट गरी हाल्दछ । बोक्सीहरूलाई गाली गर्ने एउटा झिझिया लोकगीत यसरी अगाडि सर्छ–

"इटवा पयैले डइनिया कोठवा उठैलेगे
खिडकी लगौले नवरङ्गिया गे
खिडकी माहे ताके वरगुनिया
झिझिया पर बान न चलैरे गे
खैबे त खोगे डइनिया अपन बेटवा
हमरो भैयाके बचैहे गे
खैबे त खोगे डइनिया अपन भतरा
हमरो भैया के बचैहे गे"

अर्थात् :–ईंटा बनाएर बोक्सीले आफ्नो घर बनाइ-सक्यो । आफ्नो घरमा झ्याल पनि लगाइसक्यो । त्यो झ्याल नयरंगको छ । बोक्सी जुन बाह्र गुणले भरिएको हुन्छ आफ्नो झ्यालबाट बाहिर हेर्छिन् । त्यस बोक्सीलाई सम्बोधित गर्दै केटीहरूले के भन्दछन् भने हाम्रो झिझियामाथि नजर नलगाउ, बाण नचलाउ । आफ्नो बाणले मार्नु नै छ भने आफ्नो छोरालाई मार, तर हाम्रा दाजुहरूलाई बचाइदेउ । फेरि के भन्दछिन् भने आफ्नो बाणले मार्नु नै छ भने आफ्नो लोग्नेलाई मार, तर हाम्रा दाजु–भाइहरूलाई बचाइदेउ । अर्को झिझिया लोकगीत पनि पेश गरिन्छ जुन धनी मानि-सको दैलोदैलोमा गइकन मट्टीतेलको माग गर्दै गाइन्छ:–

"आगे झिझिया, आगे झिझिया
केकरा कन्टरबा मटियातेल है गे झिझिया
आगे झिझिया प्रशान्त भैयाके कन्टरबा मटियातेल
है गे झिझिया
आगे झिझिया कोइ न है तेल के देबैया आगे
झिझिया, झिझिया है अह्लार गे झिझिया
घर से बाहर भेल प्रशान्त बहु बोलते गरब
से गे झिझिया
झिझिया भेल इजोत गे झिझिया

[illegible] – [illegible] टीनमा मट्टीतेल छ भनेर केटी-[illegible] हुलले सोधेरछि अर्को हुलले उत्तर दिन्छ । [illegible] टीनमा मट्टीतेल छ, तर कोही तेल दिने [illegible] । झिझिया अँध्यारो छ। त्यसैबीच प्रशान्तकी [illegible] घरबाट बाहिर निस्कन्छे, तर घमण्डकासाथ कुरा [illegible] । [illegible] तेल दिन्छिन् र झिझिया उज्यालो हुन्छ ।

[illegible]को रूपमा बोक्सीलाई दिइने गाली पनि [illegible] सुरिलो स्वरमा अत्यन्त मीठो सुनिन्छ; जस्तो–

"छानी पर धुसरा लदवद भेल डइनिया के बेटवा मरिएगेल
छानी पर धुसरा फरिएगेल डइनियाके भतरा मरिएगेल"

यस अन्तरीक्ष युगमा पनि अन्धविश्वास भन्नु वा अविश्वास भन्नु अहिले पनि दशैंभरि बोक्सीहरूको बिगबिगीले गर्दा मिथिलाका मानिसहरू आफ्ना छोरा–छोरीहरूको सम्झना हुनासाथ घरबाट बाहिर पठाउँदैनन् । झिझियाको माध्यमबाट आफ्नो गुनासो र गालीको ग्रन्थि आज पनि गाउँलेहरू पोखेर हलुको हुन चाहन्छन् ।

'लालहीराको कथाहा' को कथा

—शरदचन्द्र शर्मा भट्टराई

नेपाली प्रेमाख्यान परम्पराको एउटा पुरानो गद्याख्यान हो 'लालहीराको कथाहा' । नेपाली कथा संसारमा कथालाई 'कथाहा' भनिने जमानामै यसको अस्तित्व रहेको देखिन्छ । यो कथा नेपाली जनजीवनमा निकै अघिदेखि राम्रै भिजिआएको कुरामा सन्देह नभए-पनि पूर्ण वा सग्ला लेखोटका स्थितिमा यस प्राचीन कथाका स्रोत, प्राचीनता र परम्परा बारेका अन्यौलका गाँठाहरू फुर खोज्नु एक प्रकारले अँध्यारोमा जंघार तर्न खोज्नु जस्तै दुःसाध्य कार्य बन्न गएको छ । यो कथा कहिलेदेखि नेपाली समाजमा प्रचलित भइआएको हो भन्ने कुराको खोजी भएकै छैन । स्रोतको विषयमा पनि अन्यौल छँदैछ । नेपाली लोककथाको खोजी गर्नेमा जस पाएका तुलसी दिवसले पनि हिन्दी तथा अन्य निकटतम भाषाबाट भित्रिएका आख्यानहरूको उल्लेख गर्ने क्रममा 'अमोला मैयाको कथा', 'सुनकेशरा रानीको कथा', 'वीरबल चातुरी', 'वीरबल कौतुहल', 'अचम्मको बच्चाको कथा', 'महाठगको कथा' कै डचांगमा 'लालहीराको कथा' लाई पनि हचुवा तवरमा राख्ने भूल गरेको देखिन्छ ।* उल्लिखित कथात्मक कृतिमध्ये अन्यका हकमा कुरा जे भएपनि "लालहीराको कथा" लाई कुनै हालतमा पनि हिन्दी स्रोतको कथा भन्न मिल्दैन । बरु, लोककथा र पौराणिक कथाको अभिप्राय 'लालहीराको कथा' शीर्षक लेख (मधुपर्क, ७।५) मा होमनाथ सुवेदीले कथा-भिप्रायका आधारमा 'लालहीराको कथा' (मुद्रित रूपको) लाई 'लोककथाको प्राणमा पौराणिक कथाको आवरण दिएर निर्माण गरिएको एक सजीव लिखित तत्कालीन नयाँ नेपाली कथा हो' भनेकोमा बढी वस्तुपरक तथ्य देखापर्छ ।

पुराना लिखित सामग्रीका खोजी एवं पहिचान हुन नसकेर प्राचीन समयमै लिखित रूप पाइसकेका कतिपय गद्य एवं पद्यात्मक आख्यानलाई माध्यमिककालको शुरू भएपछि प्राप्त हुन आएको मुद्रण सुविधाको कारणले गर्दा ती जिर्णोद्धारित एवं मुद्रित हुन गएका हुन् भन्ने कुरा बिर्सेर वा नजानेर तिनलाई माध्यमिककालकै उपज हुन् कि भनी ठान्ने गरिएको पाइन्छ । 'लाल-हीराको कथा'को हकमा पनि यस्तै भ्रम देखापर्छ । यस प्राचीन कथाले सर्वप्रथम प्रकाशित रूप कहिले पायो भन्ने

* 'नेपाली लोककथा वर्गीकरणको भूमिका', 'नेपाली लोककथाः केही अध्ययन', पृ. ६ ।

[illegible] [illegible] पनि निराकरण हुन सकेको [illegible]। [illegible] 'नेपाली साहित्यको भूमिका' [illegible] अनुसार यो कथा १९५२ सालमै छापिएको [illegible] भन्ने मान्नु पर्ने हुन्छ भने ईश्वर बरालले 'नेपाली [illegible] उद्भव औ विकास' (मधुपर्क १५।२) मा [illegible] कुरालाई मान्दा यो कथाको मुद्रण १९५६-७१ [illegible] मान्नु पर्ने हुन्छ।

प्रकाशित पहिलो संस्करण फेला परेमा मात्र [illegible] कालको विवादले टुंगो पाउनेछ। तर सो कथाको प्रथम प्रकाशन १९५१ सालभन्दा अघि नै भइसकेको थियो भन्ने कुरा हरिहर लामिछानेको 'गीत गोविन्द भाषा' [illegible] मा 'लालहीरा कथा' को विज्ञापन छापिएको कुराबाट स्पष्ट हुन्छ।

'लालहीराको कथा' ले जहिले मुद्रित रूप पाएको [illegible] पनि यसको लेखोट रूप धेरै अघिदेखि थियो भन्ने कुरा [illegible] प्राप्त पुराना लिखित प्रतिहरूबाट सिद्ध हुन्छ। [illegible] जगदीशचन्द्र रेग्मीले 'नेपाली अध्ययन' (भाग १ [illegible]) मा उल्लेख गरेको १८८८ सालको 'लालहीरा' एवं [illegible] पोखरेलले 'पाँचसय वर्ष' (पृ. ४१६) मा उल्लेख गरेको 'लालहीरा'का प्रतिहरूलाई यस पंक्तिका [illegible] हेर्न पाएको छैन। पुराना नेपाली लेखोट ग्रन्थका [illegible] प्रेमबहादुर कंसाकारको संग्रहमा रहेका 'लालहीराको कथा' (पु. सं. १ र ४७) र 'लालहीरा नाटक' [illegible] राष्ट्रिय अभिलेखालयमा माइक्रोफिल्ममा रहेका [illegible] विभिन्न प्रतिहरू एवं १९१७ सालको [illegible] बनाइएको प्रति (नं. G.2111) का आधारमा [illegible] उक्त आख्यानका स्वरूप, पुरातन परम्परा, कथावस्तु एवं विशेषताका सम्बन्धमा विचार गर्न खोजिदैछ।

[illegible] 'लालहीरा'को कथाको स्रोत के हो भन्न गाह्रै [illegible] प्रयुक्त कथानक कविहरूलाई हेर्दा यो कथा पूर्वी स्रोतकै कथा हो भन्न कुरामा शंका रहँदैन। मौखिक परम्परामा प्रचलित कतिपय लोककथामा पाइने तत्त्व यस कथामा पनि पाइन्छन्। यसैले अघिदेखि नै लोकमा मौखिक परम्परामा सुनाइँदै-सुनिँदै आएको कथाकै बीजबाट यस कथाले पनि कालान्तरमा त्यसरी नै लिखित एवं विस्तारित रूप प्राप्त गरेको हुनु सम्भव देखिन्छ, जसरी कि पुराना लोक-आख्यान मध्येका 'सत्तलसिंह (सत्वसेन) राजा' अथवा 'सुवर्ण केशरी रानीको कथाहा', 'महाज्ञान मुद्रा कथाहा' एवं 'मधुमालतीको कथाहा'ले लिखित एवं विस्तारित रूप पाएको देखिन्छ।

अज्ञात समयमा प्रतिलिपी गरिएको 'सत्वसेन कथाहा'* र 'लालहीराको कथाहा' का कथा एकै स्रोत परम्पराका कथा हुन् भन्ने देखिन्छ। यी दुवै कथामा मिल्दाजुल्दा कथाभिप्राय वा कथानक रुढि, भाषा एवं शैलीको प्रयोग भएको छ भने 'सत्वसेन कथाहा'मा लाल र हीराका प्रेम र विछोडका दृष्टान्त दिने दोहा** घुसेको साक्ष्यका आधारमा पनि 'लालहीरा'को प्रख्याति र पुरातनता सिद्ध हुन्छन्। 'लालहीरा' को कथानकसंग निकै साम्य दर्शाउने लोककथाको प्रचलन काश्मीरतिर पनि रहेछ भन्ने कुरा मोहनकृष्ण हरको 'काश्मीरका लोक साहित्य' (१९६३ सन्) अन्तर्गतको 'हिमल और नागरय' शीर्षक कथाबाट पनि देखिन्छ। नेपालमा पनि यस कथाको मौखिक रूप निकै अघिदेखि प्रचलित थियो कि भन्ने अनुमान हुन्छ। नेपालीमा यस कथालाई लिखित रूप दिने आदि–लेखक विष्णुपद रहेछन् भन्ने कुरा उक्त आख्यानको प्रत्येक सर्गान्तमा‡ जनाइएकोबाट थाहा हुन्छ। झट्ट हेर्दा बङ्गालीको जस्तो नाम भएका 'विष्णुपद' नामधारी आख्यानकार को, कहिलेका र कहाँका हुन् भन्ने कुराको खोजी गर्नु बाँकी नै छ। तर नेपालीहरूमा पनि 'विष्णुपद' भन्ने नाम प्रचलितै रहेछ भन्ने कुरा तिवृकोट दराका थानी र विभिन्न धातुका खानी विषयमा काम गर्ने विष्णुपद पाध्याका नाम परेका १८८८–९७ सालतिरका विभिन्न

[illegible] 'नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास' (पृ. ८८ मा उल्लेख गरेको १९५५ सालको 'सत्वसेन कथाहा' [illegible] अज्ञात समयमा प्रतिलिपि गरिएका अरू प्रतिपनि (E 311/11, G. 46/28) राष्ट्रिय अभिलेखालयमा छन्।
** [illegible] जैसे पतंगणे दिप सो धावत पिरति।
[illegible] लालहीराको जैसे छुट (र) नु पिरति॥ (E. 311/11)
‡ [illegible] विरचिताया लालहीरा प्रीति पुराणे इन्द्र बृहस्पति संवादे तृतीय।... कथा सर्ग ॥३॥

अभिलेख* (रुक्का, सनद) बाट जान्न पाइन्छ । तर 'लालहीराको कथाहा'का लेखक यिनै विष्णुपद पाध्या हुन्, होइनन्, यसै भन्न सकिदैन । विष्णुपद चाहे जो हुन्, उनले लेखेको 'लालहीराको कथाहा' लोकप्रिय आख्यान थियो र र त्यसको स्वरूपलाई पछिका प्रतिलिपीकारले केही सुरक्षित नै गरिदिएका हुनाले त्यसको कथा संगठनको रूप र भाषाशैली जान्न सजिलो भएको छ । लौकिक प्रेमाख्यानात्मक उत्पाद्य कथालाई पनि पारलौकिक रूप दिन खोज्नु, कथाको सूत्रले मर्त्यलोक, पाताल र स्वर्गलाई जोड्न खोज्नु, अनि अपौरुषेय पात्रका चमत्कारपूर्ण कार्यहरूद्वारा विस्मयको सिर्जना गर्नु जस्ता कुरा प्राचीन वा प्राथमिककालीन आख्यानका ज्ञात लक्षण नै हुन् । 'लालहीराको कथा'मा पनि यी प्राचीन तत्वहरू पाइन्छन् नै। पुराण परम्पराको कथयिता श्रावयिता शैली (कसैले, कसैलाई सुनाउने पाराको) लाई अङ्गालेर अघि बढेको 'लालहीराको कथाहा'मा लाल र हीरा (नायक–नायिका) का प्रेमका बारेमा जान्न खोज्ने स्वर्गका राजा इन्द्रको उत्कण्ठाको परितोषका निम्ति उनका गुरु बृहस्पतिका मुखबाट कथा भन्न लगाइएको छ भने लोककथा रूपको उत्पाद्य कथावस्तुलाई पनि पुराण कथाको आभास दिन 'प्रीतिपुण'को नाम दिन खोजिएको देखिन्छ ।

'श्री गणेशनायनमः' को मङ्गलस्तवनबाट शुरू गरिएको 'लालहीराको कथा'मा पुराणशैलीकै अनुरूप 'इन्द्र नारायणोंवाच' अथवा 'बृहस्पतिरुवाच' जस्ता संवादात्मकशैलीको निर्वाह गरिएको देखिन्छ भने कथालाई सर्ग सर्गका रूपमा बाँड्नु र प्रत्येक सर्गको प्रारम्भमा कथांशको सार झल्काउन एउटा श्लोक (संस्कृत) मा दिनु र सर्गान्तमा रचना एवं रचयिताको नाम र सर्गको संख्या समेत दिनु जस्ता कुरा पनि परम्परागतशैलीकै अनुरूप देखा पर्दछन् । संस्कृतिका श्लोक अथवा विभाषा (ब्रज वा अवधि) का दोहा, कविते परेका ठाउँमा 'अस्यार्थ' भन्ने जनाई नेपालीमा अर्थ दिने शैली पुराना 'तंत्राख्यान', 'विराशिख्य' आदि आख्यानमा प्रयुक्त शैली नै हो । आख्यानको बीचबीचमा श्लोक घुसाउने एवं संवादात्मक रूपमा दोहाहरूको प्रयोग गर्ने कुराबाट प्रस्तुत आख्यानले कता कता चम्पुको रूप लिन खोजेको त होइन भन्ने अनुभव हुन्छ । यो पनि पुराना आख्यानमा देखा पर्ने शैली नै हो ।

'लालहीराको कथाहा' मा 'वीरशिख्य', 'तन्त्राख्यान' वा 'पंचतंत्र'मा जस्तो कथामा कथा गाँसिदै जाने शृङ्खलात्मक शैली देखापर्दैन, यद्यपि यसमा लाल र हीराको मूल कथाको अतिरिक्त अभ्यन्तर रूपमा वृद्ध ब्राह्मण शिखर जैसी (ज्योतिकर) र उनकी पत्नी समुद्रावती, मन्त्री वीरकमल सिंह, कर्णध्वज र राजकुमारी लक्ष्मीप्रेम (प्रिया) एवं उदयचन्द्रका कथाहरू पनि समानान्तर भई अघि बढेका छन् । 'लालहीराको कथाहा' जटिल कथानकको रूपमा हाँगा हाल्दै कार्यकारण शृङ्खलामा अघि बढेको र सम्पूर्ण कथावस्तु आठ सर्ग (अध्याय) मा बाँडिएको देख्दा यसको कथा–संगठन निकै व्यवस्थित रहेको अनुभव हुन्छ ।

पहिलो सर्गमा लाल र हीरा को हुन्, कसका छोराछोरी हुन् र उनीहरूमा कस्तो प्रीति थियो भन्ने कुरा जान्न उत्सुक रहेका इन्द्रको जिज्ञासा शान्त गर्न बृहस्पतिले उनीहरू क्रमशः चन्द्रपुरका राजा वदनचन्द्रका छोरा र काजी (मन्त्री) वीरकमल सिंहकी छोरी हुन्, उनीहरूको जन्म एकैदिन वासुकी नागको मणि एवं हीराको हार फुटेर र चुँडिएर भएको, सानैदेखि उनीहरूमा प्रीति बसेको र कञ्चनपुरका राजकुमार कर्णध्वजसित हुन लागेको विवाहले उनीहरूका बीचको प्रेम चुँडालिने देखेर राज्य छोडेर एकै भेषधारण गरी भागेको कुरा वर्णित छन् । छिटो कन्या सुम्प भनी कर्णध्वजको वरियातीले न्याखन्याख्ती गरेको हुँदा वीरकमलले केही समयको मुहल्लत मागेर गुणवती कन्याको खोजीमा इक्षापुरीको यात्रा गरेको, त्यहाँ इन्द्रकमल ब्राह्मणको सल्लाह र सहयोग प्राप्त गरी राजा उद्योकृष्ण (उद्योकल) की छोरी लक्ष्मीप्रेमसंग भेट्ने युक्तिको रूपमा उनकी मालिनी इन्द्रशोभा कहाँ गई बडी आमाको साइनो जोडी बस्न

* 'इतिहास प्रकाश' अङ्क २, भाग २ मा अभिलेख संख्या १९३, २१२, २५१, ३५१ र ३७४ मा विष्णुपद पाध्याको गम पाइन्छ ।

थालेको र कुनै पुरुषको मुख नहेरी, सूर्यको व्रतगरी बसेकी राजकुमारीसंग भेट गर्ने उपायको रूपमा वीरशोभा मालिनी बनेर भेट्न सफल भएको, राजपुत्रीले स्त्री–भेषमा रहेका वीरकमल सिंहलाई चिनेको र कन्याधिको रूपमा उनी आएको कुरा बुझेपछि कर्णध्वजसंग विवाह् गर्न तयार भएको र विवाहका निम्ति कर्णध्वज आएको, यसैबीचमा उनकी मितिनी सुवर्णलता (कुमालपुत्री) ले उनको प्राण माछाको पेटभित्र रहेको हारमा भएको रहस्य पत्ता लगाएर उनलाई धोखा दिई मारेको; कुमालेकी छोरी रानी हुन सफल भएको, लक्ष्मीप्रेमको लाश जङ्गलमा लगी मिल्काइएको कुरा दोस्रो सर्गका वेलिविस्तारका विषय हुन् ।

यात्राको क्रममा लाल र हीरा बकासुरले उत्पात मचाइरहेको देशमा पुगेको, त्यहाँ आफूलाई पनि खान उद्यत भएका बकासुरलाई उसका छोराहरू सहित मारेर स्थानीय राजपुत्र चन्द्रप्रकाशलाई सो राज्यको राजा बनाइदिएर उनीहरू दन्तपुर पुगेको, पाटीमा विश्राम गर्न हीरालाई छोडेर बजारमा खानेकुरा किन्न गएका लाललाई सुन्दर देखेर स्थानीय बेश्या लव्यावतीले जालमा पारेर भेंडा बनाइराखेको, लालको खोजी गर्दै हिंडेकी हीराले लालको अवस्थाबारे पत्ता लगाएको, यहीं बीचमा नरभक्षी बाघको बिगबिगीको अन्त्य गरेको ऋण बापत सो देशका राजा प्रीतिसेनले आफ्नी छोरीको विवाह पुरुष–भेषमा रहेकी हीरासंग गरिदिएको, हीराले जुक्तिबुद्धि पुऱ्याएर लाललाई फेरि प्राप्त गरेको, उनकै सहमतिबाट लालले प्रीतिसेनकी छोरीसंग सहवास गरेर छोरा पाएको, छोरा १०।१२ वर्षको भएपछि उसलाई राज्यभार सुम्पेर लाल र हीरा यात्रामा पुनः प्रस्थित भएको, यात्राकै क्रममा एकदिन सुतेको बेलामा लाललाई चोरले काटेको, लालसंग बिछोड भएको दुःख खप्न नसकी हीरा चितामा होमिन तैयार हुँदा त्यहाँ आइपुगेका शिव–पार्वतीले दया गरेर लाललाई बिउँताइदिएको हुँदा पुनः यात्रा गर्दै उनीहरू सर्पदंशबाट रोजै राजा मर्ने र नयाँ राजाको स्थापना गरिने देशमा पुगेको, लाललाई राजा बनाइदिएको, अज्ञात खतराबाट जोगिन राति नसुतिबसेका लालले सर्पको रूपमा आएका आफ्ना पिता बासुकी नागको दर्शन पाएको र उनीबाट प्राप्त आशिर्वाद एवं शिक्षाबाट सो राज्यमा कुशलतापूर्वक शासन गर्न थालेको र अहिलेसम्म विवाहबन्धनमा नबाँधिएका लाल र हीराको धुमधामका साथ विवाह भएको जस्ता कुरा तेस्रो सर्गमा परेका छन् ।

एकदिन चाड-विशेषमा इन्द्रावती नदीमा नुहाउँदै गर्दा खसेको हीराको एउटा केश नदीमा बग्दैबग्दै राजा उदयचन्द्रको राज्यमा पुगेको, शिकारमा आएका राजा उदयचन्द्र सो असाधारण सुन्दर केश भेटेर त्यसको स्वामिनीलाई प्राप्त गर्न उत्कण्ठित भएको, राजाबाट पाइने ईनामको लोभले प्रेरित भएकी कुट्नी विघ्न विनासिनीले चिन्तामणि काठको डुङ्गो र डुङ्गिया काटको बहना पाएमा म सहजैसंग हीरा रानीलाई प्राप्त गरी राजा समक्ष हाजीर गराउन सक्छु भनेकीले राजाबाट अह्राइएका माझीहरूले जङ्गलमा गई चराहरूका बीचमा भएको कुराकानीबाट उल्लिखित काठको पहिचान गरेर डुङ्गो र बहना तैयार गरेर राजा समक्ष ल्याएको, कथित उपकरणका सहायताबाट कुट्नी हीरा भएको ठाउँमा सजिलैसंग पुग्न सकेको, उसले आफूलाई पुरानो र हितचिन्तक धाइको रूपमा चिनाएर हीरालाई विश्वासमा पारी पतिका हितका निम्ति सासु–ससुराका नाममा धर्मकार्य गर्न अभिप्रेरित गरेकी हुँदा हीराले सो कार्यका निम्ति लालसंग उनका पिताको नाम बताउन भनेकी, पिताको नाम भनेमा बिछोड हुने निश्चित भएको हुँदा पिताको नाम बताउन नहुने कुरा गर्दा र अनेक तरहले सम्झाउँदा पनि कुट्नीका कुटिलता र षडयन्त्र नबुझेकी हीराले प्रेमकै दुहाई दिएर नाम बताउन जिद्दी नछोडेकी र अपहत्ते गरी मर्ने धम्की समेत दिएकी हुँदा लालले नदीमा उभिएर आफ्नो पिता बासुकी नाग हुन् भन्ने कुरा जनाउनुका साथै सर्पमा बदलिएर नदीमा बग्दै अलप हुन गएको कुरा चौथो सर्गमा वर्णित कुरा हुन् ।

लालसंगको बिछोड र पश्चातापका पीडाले छटपटाएकी हीरालाई नौकाबिहारबाट मन–बहलाउ गर्ने बहानाबाट डुङ्गामा चढाउन सफल भएकी कुट्नीले मन्त्रबलबाट उडाएर राजा उदयचन्द्र समक्ष पुऱ्याएको, हीराको सौन्दर्यबाट मुग्ध भएका राजाले विवाहका

निमित्त तयार हुन हीरालाई भनेको, बिछोड भएका पतिको नाममा बाह्र वर्षसम्म सदावर्त, दानपुण्य गर्न चाहिंदो व्यवस्था मिलाइदिएको र हीराले धर्मकर्मका कार्य गरी दिन बिताउन थालेको कुरा पाँचौं सर्गमा परेका कुरा हुन् ।

उदयचन्द्रले हीरालाई पत्नी बनाउन ल्याए भन्ने ठानी रीसले उनकी रानी रेणुका माइती गएपछि उनका छोराहरू पनि सौतेनी आमाले दुःख देलिन् भन्ने डरले राज्य छोडी भागेको, कैलासमती गङ्गाको तिरमा देवीथानमा बास बसेको बेलामा मृगको मासु खानेले राजा र हाड खानेले मन्त्री हुने देवीले बाँधिदिएको व्यवस्था अनुसार दाजु चाहिंलाई सो देशको राजा मरेका हुँदा सद्गति गर्न आएका मन्त्रीहरूले भेट्टाएर राजा बनाउन लगेको, बिउँझिएर हेर्दा दाजुलाई नदेखेर र दाजु राजा भएको कुरा चाल नपाएर सो देशको राजाको चाकरी गर्न गएका भाइचाहिंलाई दरबारका पहरेदारहरूले समातेर झ्यालखानामा बन्द गरिदिएको, कसै-गरी उम्केर मन्त्री शिवदत्तको घरमा नोकरी गरी बसेको बेलामा मन्त्रीले आफ्नो पाण्डुरोग भएको छोरालाई राजा (इन्द्र) कवलसिंहकी छोरी नदेलान् भनेर सट्टामा उनलाई दुलाहा बनाएर लगेको र कन्या लिएर फर्कंदा कैलासमती नदीमा डुबाएर मार्न खोजेको, कन्याको अनुरोधमा देवीले उनलाई जोगाएको र पुनः दाजु र भाइको पुनर्मिलन हुन सकेको र दाजु राजा र भाइ मन्त्री भई सुखपूर्वक रहन थालेको कुरा छैठौं सर्गमा परेका विषय हुन् ।

हीराको दानपुण्यको चर्चा दिग्दिगन्तमा फैलिएको र चारैखुटका साधु-सन्त उनीकहाँ सदावर्त पाउने आशाले आउने गरेको, हीराले पनि लालको खबर कसो कसैबाट नपाइएला भन्ने आश गर्दागर्दै एघारवर्ष बिताइसक्दा एकदिन एउटा सन्यासी उनीदेखि तर्केर हिंड्न लागेको देखेर उसलाई बोलाई सोध्दा लाल नजी-कको एउटा तलाउमा नागको रूपमा रहेको र हीरा सितको बिछोडको व्यथाले दुःखी भएको कुरा थाहा भएको, सो पोखरीमा गई हेर्दा लालसित भेट भएको, लालले दिएको सल्लाह अनुसार हीराले व्रतको साङ्गे गर्ने बहाना गरी सो ठाउँमा अनेक प्रकारका भोजन तैयार गरी बासुकी नागलाई तृप्त गराउँदा र बाचा-बन्धनमा उनलाई बाँड्दा लाललाई पुनः प्राप्त गर्न सकेको र आफ्नो चन्द्रपुरको राज्यमा फर्केर राजारानी भई सुखपूर्वक जीवन बिताएको कुरा सातौं सर्गमा छन् ।

बाह्र वर्षसम्म पर्खेर पनि हीरालाई आफ्नी रानी बनाउन नसकेको, आफ्नी रानी र छोराहरूले पनि आफूलाई छोडेर गएको हुँदा आफूलाई एक्लो र हत-भागी ठानेर राजा उदयचन्द्र वैरागी भएर देशाटन गर्न हिंडेको, घुम्दा-घुम्दै चन्द्रशेखरको राज्यमा पुगी पुरोहित कर्मध्वजकी विधवा ब्राह्मणी मालतीकहाँ आश्रय खोज्न पुगेको, राँडी ब्राह्मणीले शिवजीसंगको सहवासबाट बाच्छो छोरो पाएको, मालतीलाई आमा र बाच्छोलाई दाजुको रूपमा सेवाटहल गरेमा भलो हुने कुरा शिवजीले सपनामा बताए अनुसार उनीहरूको सेवाटहल गरेर बस्न थालेको, मालतीलाई अलच्छिनी आइमाई ठानेर देश निकाला गरिदा पनि उदयचन्द्रले अर्को राज्यको किसिचौरमा आश्रय लिएर बस्दा पनि सेवाटहलमा कमी नल्याएको, उमेर पुगेर मर्न लाग्दा बाच्छोले आफ्नो मासु खान भनी अगती परेर गिद्ध भएका राजा आउँदा उनलाई पासो थापी पक्रन र उनीसंग उनकी अप्सरा छोरी माग्न उदयचन्द्रलाई सल्लाह दिएको, मरणासन्न बाच्छोले भने बमोजिम गर्दा उदयचन्द्रले आफू समक्ष रोजाउन आएका पाँच दिदी-बहिनी अप्सरा मध्येकी एउटी सुन्दरी-लाई रोजेको र पत्नी बनाएको, परिणामस्वरूप उदय-चन्द्र ऐश्वर्यशाली र शक्तिशाली भएको र सबै राजा-हरूले मानिने भएको, आफ्नै पुरानो राज्य सम्झेर फर्कंदै गर्दा बिछोडिएका आफ्ना छोराहरू राजा र मन्त्री भई बसेको राज्यमा पुगेको र बाबु र छोराहरूको पुनर्मिलन भई आफ्नो पुरानो राज्यमा फर्की सुखपूर्वक रहन थालेको कुरा आठौं सर्गमा वर्णित छन् ।

परम्परागत कथाभिप्राय वा कथानक रूढिका निमित्त 'लालहीराको कथाहा' निकै धनी देखिन्छ । मणि र हीरा-बाट मान्छे पैदा हुनु, पुरुष-भेषमा आइमाईले यात्रा गर्नु, पहेंलो अक्षेता छरेर मानिसलाई भेंडामा परिणत गर्नु, सूर्यव्रत लिएकी राजपुत्रीले कुनै पुरुषको अनुहार नहेर्नु,

मालिनीसंग नाता जोड्नु र उसको सहायताबाट राजकुमारीको खोपीमा प्रवेश पाउनु, स्त्री–भेष गरी पुरुषले कार्यसिद्ध गर्न खोज्नु, हाँस्दा चम्पाको फूल बर्साउने र हिंड्दा सुनको छाप पार्ने सुलक्षणा स्त्रीको बयान हुनु, स्त्रीको हंसमाछाको पेटमा रहेको हारमा हुनु, जिउचिण्डीको रहस्य पत्ता लगाएर सक्कली राजकुमारीको प्राण लिनु र नक्कली राजकुमारी बनेर कुमालपुत्री चैन गर्न खोज्नु, जङ्गल बीचको सुनसान महलमा सुन्दरी, देख्नु, नरभक्षी बाघ मारेर खिल्लतका रूपमा राजपुत्री प्राप्त गर्नु, निषेध गरिएको कुरा जान्न आइमाईले जिद्दी गर्नु र त्यसको फल पाउनु, मार्गदर्शकको रूपमा जोगी प्रकट हुनु, सुगाले उपदेशका कुरा गर्नु, वाचाबन्धनमा बाँधेर इच्छित वस्तु प्राप्त गर्नु, शिव–पार्वतीको दयाबाट सतीले पुनः लोग्नेलाई बचाउनु, सुनौलो केश भेट्टाएर सुन्दरी पाउने लालसा जाग्नु, कुट्नीको सहायताबाट परस्त्री हासिल गर्न खोज्नु, चराहरूका कुरा सुनेर रहस्य पत्ता पाउनु, कुट्नीले उड्ने डुङ्गाद्वारा सुन्दरीको हरण गरी ल्याउनु, सर्पदंशबाट रोजै राजा मर्नु र नयाँ राजाको खोजी गर्नु, मासु खाने राजा हुने र हाड खाने व्यक्ति मन्त्री हुने गर्नु, कुरूप वा रोगी व्यक्तिको सट्टा अर्कै सुन्दर व्यक्तिलाई दुलाहा बनाइलग्ने गर्नु, नाउ घोप्टिएर सबै मर्नु, देवीको कृपाले नायक जोगिनु जस्ता कथानक रूढि 'लालहीराको कथाहा' मा पाइन्छन् ।

'लालहीराको कथाहा'मा पाइने कथित अभिप्राय वा कथात्मक रूढिहरू नेपालीका कैयौं लोककथामा पनि बारबार दोहरिएका देखिन्छन् । सट्टामा अर्कै व्यक्तिलाई दुलाहा बनाई लगिएको र मृगको मासु खाने व्यक्ति राजा र हाड खाने व्यक्ति मन्त्री हुने कथानक रूढि केही भिन्नताकासाथ 'वीरशिख' को पुरानो लेखोटमा पाइन्छन् भने चिन्तामणि काठको डुङ्गी र डुङ्गिया काठको बहनाको सहायताले कुट्नीले सुन्दरीलाई उठाएर ल्याउने कथानक रूढि 'सत्रसेन' र 'सुवर्ण केशरी रानी'को कथामा पनि पाइन्छ । उही कथानक पुराना विभिन्न आख्यानमा पाइनुले तिनीहरूको समकालिकता र एकादेशिकता मात्र सिद्ध हुँदैन । तिनीहरूमा हुने गरेको आदानप्रदान पनि सिद्ध हुन्छ ।

'लालहीराको कथाहा' का पुराना लेखोटहरूमा हिन्दीका झैं लाग्ने कवित्त र दोहा अनि मोहिनी, विभास, योगिया, आशावरी, सोहनी, मलार आदि रागमा पात्रहरूका बीचका सवाल जवाफ पाइन्छन् । यही आधारमा यो आख्यानलाई हिन्दी स्रोतको कथा हो कि भन्ने भान परेको बुझिन्छ । हिन्दीभाषा परिवारका भाषाहरूको प्रभाव मल्लकालदेखि नै पर्दैआएको हो र हाम्रो पुराना राग मालश्री भजनहरू र खाँडो जगाउने, विष झार्ने कवित्तहरूमा मात्र होइन, पुराना काव्य र नाटकहरूमा समेत यो प्रभाव टड्कारो रूपमा देखिएकै हो । सधुक्कडी* भाषामा पाइने पुराना रचनाहरूले पनि यो तथ्यकै समर्थन गर्दछन् । तर यसो भनेर 'लालहीराको कथाहा'लाई हिन्दीबाट अनुवाद गरिएको कथा भन्न मिल्दैन । यसमा देखापर्ने हिन्दीको प्रभावलाई उल्लिखित युगमा प्रचलित रहेको 'फैसन' कै परिचायकको रूपमा बुझ्नुपर्छ । 'मधुमालतीको कथाहा' र 'सत्रसेनको कथाहा'मा पनि हिन्दीका दोहा, कवित्त आदि घुसाउने प्रवृति समानरूपमा देखापरेको छ ।

१९५० सालतिर 'लालहीराको कथाहा' को जिर्णोद्धार भएको र त्यसले मुद्रित रूप पाएको कुराको चर्चा माथि नै गरियो । सो कथालाई सर्वप्रथम मुद्रित रूप दिने प्रकाशक हरिहर शर्मा नै हुनुपर्ने देखिन्छ, शोधक चाहिं को थिए, थाहा छैन । जन साहित्यको रूपमा लोकप्रिय बन्दै आएको सो आख्यानलाई पछि गएर केही थपघट गरी आ–आफ्नो पाराले लेख्ने र छाप्ने धेरै भए । बनारस एवं गोरखपुरका पुराना प्रकाशकमध्यका सबैजसोले छापेका 'लालहीराको कथा' विभिन्न रूपमा देख्न पाइन्छ । कुनै कुनै प्रकाशकले छापेका पुराना संस्करणमा 'विष्णुपद विचारिते' भनी मूल लेखकको नाम जनाइएको देखिन्छ भने पछिका संस्करणमा सो नाम गायब भएको छ र कतिपय प्रकाशकहरू नै लेखक बनेको पाइन्छ ।

---

* शरदचन्द्र शर्मा भट्टराई, 'हिन्दी'को प्रभाव परम्परा नेपालीमा: पुराना केही नेपाली लेखक'; 'परिवेश' नेपाली वाङमय विशेषाङ्क २०४० ।

बाल कृष्णाचार्य (प्रकाशक यशोदा पुस्तकालय, काशी) को 'लालहीराको कथा' मा 'शिव शर्मा विरचिते' भनिएको छ, जुन नाम काल्पनिक प्रतीत हुन्छ।

शैलीको आधारमा विचार गर्दा पद्मप्रसाद उपाध्याय एवं बाबु माधवप्रसाद शर्मा (रेग्मी) का नाममा देखापरेका 'लालहीराको कथाहा'को वास्तविक लेखक शम्भुप्रसाद ढुंगेल हुनुपर्ने देखिन्छ, जसमा स्थानका एवं पात्रका नाममा मात्र होइन घटनाक्रममै पनि फेरबदल गरिएको देखिन्छ भने छैठी, विवाह आदि संस्कारको वर्णनमा नेपाली स्थानीयता झल्किएको मात्र हैन हिन्दीका दोहा, कवित्त आदिको सट्टा नेपाली झ्याउरे, दोहा र वर्णिक छन्दको प्रयोग गरेर लेखकले नयाँ रूपमा ढाल्न खोजेको अनुभव हुन्छ । गद्य पनि निकै परिस्कृत रूपमा देखापर्दछ। 'लालहीराको कथा'मा सर्गको प्रयोग भएको थियो भने 'लालहीराको कथा' का हालका संस्करणहरूमा कतै परिच्छेद र कतै अध्यायको प्रयोग भएको छ।

प्राचीन अन्य आख्यान ('मधुमालती' र 'सत्वसेन' वा 'सत्तलसिंह') ले जस्तै 'लालहीराको कथा' ले पनि १९१०–११ तिर नाटकको रूप पनि पाएको थियो भन्ने कुरा श्री ५ सुरेन्द्र र महारानी सुर राज्यलक्ष्मी देवीका पालामा यसको मञ्चन भएको प्रमाणबाट* पनि स्पष्ट हुन्छ। नाटक रूपको 'लालहीरा'को पाण्डुलिपि प्रेमबहादुर कंसाकार-सित सुरक्षित छँदैछ। 'हाम्रो नाटक परम्परा' शीर्षक लेख-मा‡ उहाँले 'मधुमालती' एवं 'सत्तलसिंह' नाटकका अति-रिक्त 'लालहीरा' नाटकबाट उद्धृत गर्नुभएका गीतहरूबाट पनि यही कुराको पुष्टि हुन्छ।

'लालहीराको कथा' घरमा राख्नु हुँदैन। राखेमा लाल र हीराको जसरी बिछोड भयो त्यसरी नै बिछोड हुन्छ भन्ने किम्वदन्तीले एकातिर जनमानसलाई तर्साएको छ भने अर्कोतिर यसको पठन–श्रवनको महत्वलाई धार्मिक पुट दिन खोजिएको पनि देखिन्छ । कुरा जे होस्, आज पनि रुचिसाथ यो कथा पढ्ने र सुन्नेहरू लाखौंको संख्यामा छँदैछन्, धेरै प्रकाशकहरूले यो कथा छाप्दैछन् र फुटपाथमा, पुस्तकपसलमा बिक्री हुँदैछन् ।

❖

> पोखरीको पानी जस्तै गतिहीन नराखी हाम्रो धर्म र संस्कृतिलाई नदीको जल जस्तै समयको प्रवाहमा गतिमान् र स्वच्छ भई बग्न दिनुपर्छ ।
>
> —श्री ५ वीरेन्द्र

---

* कौशी तोषाखानाको १९११ सालको ढड्डा पृ. ६ बाट श्री ५ महाराजाधिराजबाट सदर पाटनका 'लालहीरा' नाचके इनाम बकस प्रमाङ्गी श्री जनरल कृष्णबहादुर राणाजी हस्ते चन्द्रवीर पैसा रु. ५०।

‡ 'हिमानी' अङ्क १, २०१६।

कान्छा बुद्ध कलाकार चिनारी

(आत्म परिचय)

—कान्छा बुद्ध

एकाग्र चित्तले जसै म आफ्नो अतीतलाई नियाल्न पुग्छु सबभन्दा पहिले मेरो समक्ष एउटा सानो पुरानो हार्मोनियम उभिरहेको हुन्छ ।

हो, यो केही न केहीको थोत्रो एउटा जाबो हार्मोनियम, त्यसैमा त मलाई गर्व छ । त्यो हार्मोनियम आमा–बाबुको निधनपछि मैले पाएको मेरो सर्वस्व हो । म ६ वर्षको छँदा त्यो मेरो बालसंगाति थियो । त्यो मेरो बाल्य–अमृतको भाँडो जसमा मैले जीवनको सर्वोच्चानन्द, सरल, सरस बालपन पाएँ । बिना गुरु स्वाध्यायकै भरमा गायनवादन र नृत्यकलामा मैले गरेको उन्नतिा प्रभावित हुँदै मेरी दीज्यूले मलाई टोलकै भजनमा गाउन जाने सल्लाह दिनुभयो । यसैताक भजनमण्डलीहरू मेरो गायनकलादेखि विमुग्ध भएर मलाई उहाँहरूले यसै दिशातिर प्रगति गर्दै जानको निमित्त हौसला दिनुभयो । त्यतिखेर म ९–१० वर्षको बालकै मात्र थिएँ । केही जस्तो नदेखिएपनि उपर्युक्त कुरा मेरो जीवनमा बिर्सन सक्ने कुरा मात्र होइन । मलाई यस्तो रूपमा उभ्याउनको निमित्त रचिएको भूमिकास्वरूप मेरो मानसपटलमा अङ्कित भइरहने नै छ ।

त्यसबेला नाचगान आदि संस्कृतिकै क्रियाकलापहरू-मा काम गर्ने व्यक्तिलाई नीच जस्तो संझिन्थ्यो । घरानीया अर्थात् आफूलाई ठूला भनाउनुपर्ने कुलका व्यक्तिहरूले प्रायः हात हाल्दैनथे । यो कुरा सम्झदा मलाई अफशोच लाग्छ । यस्तो नीच सम्झने व्यक्तिलाई कलाको महत्त्व दर्शाई कलाको उन्नति गरी देखाउँछु भनी भावना मनमा आएकोमा आफूमा गर्वको अनुभव हुन्छ । तसर्थ १५।१६ वर्ष नपुग्दै मैले गाईजात्रे नाचमा भागलिने सौभाग्य पाएँ ।

थिएटर भनाउँदो गाईजात्रा नाच, सीता स्वयम्बर, रतिप्रद्यूमन, भयङ्कर भूत, विश्वमङ्गल, गङ्गाबाई, चन्द्रहाँस, जारशाही, आदि यस्ता धेरै नाटकहरूमा खेलेको अनुभवबाट पछि मैले आफ्नै निर्देशनमा पनि धेरै नाटकहरू प्रदर्शित गरेको थिएँ । म करीब २५ वर्षको हुँदो हुँ, आफ्ना संस्कारगत धारणानुसार मेरो जीवनले अर्को मोड लियो । आफू बौद्ध धर्मावलम्बी भएको हुँदा साथै त्यसबेला सन्त–साधुहरूको सङ्गतको प्रभावले गर्दा संगीतको माध्यमद्वारा विश्वशान्ति अग्रदूत भगवान् बुद्धको धर्म प्रचारार्थ स्थापना भएको ज्ञानमाला भजन खल: नामक संस्थाको सक्रिय कार्यकर्ताहरू भई श्रद्धालु ज्ञानमाला भजनका गायक तथा गायिकालाई संगीत–निर्देशन गर्दै काठमाडौं उपत्यकाका धेरैजसो विहारहरूमा सक्दो सेवा गरेको थिएँ । ६।७

वर्षसम्म गरेको सोही अनवरत् सेवाको प्रतिफल पनि २००८ साल जेठ १५ गते रेडियो कलाकारको रूपमा रेडियो नेपालमा स्थान पाएँ । आर्थिक दृष्टिकोणबाट, साँच्चै मेरो जीवन यहींदेखि मात्र श्रीगणेश भएको मान्नुपर्छ ।

प्रजातन्त्रको शुरुशुरूमा देश निर्माण निमित्त उत्साह र उमङ्गकासाथ जनताद्वारा चालिएका पाइलाहरूमध्ये सांस्कृतिक गतिविधि पनि हो । यस दिशातर्फ गरेका योगदानहरू मध्ये नासः खलः को आफ्नै उल्लेखनीय विशेषता छ । सोही संस्थाको सदस्य भई संगीत, नृत्य, गीतिनाट्य तथा नृत्यनाटिका, आदिमा निर्देशन गर्ने जिम्मेवारी मैले ईमानदारीपूवर्क बहन गरेको थिएँ ।

श्री ५ को सरकार अन्तर्गतको संस्कृति विभागद्वारा प्रदर्शित गीतिनाटयहरू सङ्कल्प, हिमकन्या, दिदी–बहिनी, छ ऋतु बाह्रमास, राम–भरत मिलाप, हरिश्चन्द्र, यशोधरा, उत्सवको दिन, यसको अलावा विभिन्न लोक र शास्त्रीय नाचहरूमा समेत निर्देशक भई सेवा गर्ने मौका मैले पाइरहेको छु । छिमेकी मित्रराष्ट्रहरूसंग सांस्कृतिक आदानप्रदान गर्ने योजना अनुरूप विगत २०२२ साल भाद्र महीनामा जनवादी गणतन्त्र चीन तथा २०२७ साल भाद्र महीनामा सोभियत संघमा नेपालबाट गएको सांस्कृतिक शिष्टमण्डलमा मैले पनि स्थान पाएको र आफूद्वारा निर्देशित नेपाली शास्त्रीयनाच, चर्यानृत्य र गीतिनाट्य तथा लोकनृत्यहरू प्रदर्शित गरी अल्पांशमा भएपनि नेपाललाई चिनाउने सुअवसर पाएको थिएँ । फेरि २०३५ साल जेठ महीनामा प्रजातान्त्रिक जनगणतन्त्र कोरियामा सांस्कृतिक शिष्टमण्डलसंग जाने सुअवसर पनि पाएको थिएँ ।

नेपालका विभिन्न शिक्षण संस्था, रत्नराज्य लक्ष्मी कलेज, पद्मकन्या कलेज, अमृत साइन्स कलेज र अरू मेडिकल एशोसिएशनका उत्सवहरूमा पनि सांस्कृतिक कार्यक्रमको निर्देशक भई काम गर्दै आएको छु ।

यस अतिरिक्त २०१९ सालदेखि २०२८ सालसम्म कालीबहादुर शाही रक्षक गण र गोरखबहादुर शाही रक्षक गणको वर्षनी वार्षिक उत्सवको उपलक्ष्यमा प्रस्तुत गरिएका सांस्कृतिक कार्यक्रमको निर्देशक भई काम गर्दै आएको थिएँ ।

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवको शुभविवाहको उपलक्ष्यमा प्रस्तुत गरिने सांस्कृतिक कार्यक्रम तयार पार्न म नाचघरबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको निमित्त काजमा खटिएँ । पछि पदोन्नतिसाथ सरकारी सेवाको क्रम कायमै रहने गरी ने० रा० प्र० प्र० मै मेरो बहाली भयो ।

नृत्यकलासम्बन्धी विभागीय प्रमुखको रूपमा कार्यभार लिई शुभविवाह नामक नृत्यनाटिका, श्वेतकालीकी छोरी कुमारी नृत्यनाटिका, पञ्चबुद्ध नृत्यनाटिका, चाण्डालिका नृत्यनाटिका र अरू चर्यानृत्य, अप्सरा नृत्य, लोकनृत्यहरू समेत निर्देशन गरी बेलाबेलामा ने० रा० प्र० प्र० द्वारा सांस्कृतिक कार्यक्रम प्रस्तुत गरेकोमा सेवा गरिआएको थिएँ ।

पछि चारजना साथीभाइहरू मिलेर पर्यटकहरूलाई सांस्कृतिक कार्यक्रम देखाउने चीमाल भन्ने संस्था स्थापना गरेर ३।४ वर्षसम्म चलायौं ।

यसपछि एभरेष्ट कल्चर सोसाइटीको मेनेजरज्यूको कृपाले अहिलेसम्म कलाको सेवा गर्न स्थान पाएको छु ।

साँस्कृतिक संस्थानको विविध गतिविधि

राष्ट्रनायक **श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको** ४० औं शुभ–जन्मोत्सवको पुनीत पर्वलाई हामी सारा नेपालीले राष्ट्रिय महोत्सवको रूपमा मनाउँदै आएका छौं। यही उल्लासमय सुअवसरमा सांस्कृतिक संस्थानले 'नेपाली संस्कृति' नामक पत्रिका आफ्नो श्रद्धाभक्तिको रूपमा **श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको** पाउमा अर्पण गर्दै **श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको** सुस्वास्थ्य एवं दीर्घायुको आन्तरीक कामना अभिव्यक्त गर्दछौं

राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना अन्तर्गत संवत् २०२९ साल आषाढ ५ गते सांस्कृतिक संस्थान स्थापना भएको हो। राष्ट्रियपन भएको सांस्कृतिक कार्यक्रमको सजीव प्रदर्शनद्वारा सर्वसाधारणको लागि आवश्यक मनोरञ्जन नियमित रूले उपलब्ध गराई आत्मनिर्भरता-को दिशातर्फ अघि बढ्नु यस संस्थानको मुख्य उद्देश्य रही आएको हुँदा सञ्चार योजनामा उल्लेखित विभिन्न राष्ट्रिय पर्व समारोहमा अनिवार्य रूपले सांस्कृतिक कार्यक्रम प्रदर्शन गर्नुका साथै दैनिक कार्यक्रम प्रदर्शन गर्दै आएको छ। साथै संस्थानले गत आ. व. ०३९-४० र ०४०–०४१ मा के के कार्यक्रम गऱ्यो सोको छोटो विवरण प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेका छौं।

संस्थानको वार्षिक कार्यक्रम अनुसार संस्थानमा रहेका कलाकारहरूबाट मात्र सबै कार्यक्रम सञ्चालन हुन नसक्ने हुँदा नयाँ प्रतिभाशाली राम्रो काम गर्ने कलाकारलाई औचित्यको आधारमा केही मात्रामा करार सेवा, पटके करार र दैनिक ज्यालादारीमा कलाकार र कर्मचारी-हरूलाई काम लगाइएको छ। संस्थानमा धेरै वर्ष काम गरी आएका कलाकारहरू र कर्मचारीहरूलाई पनि निजहरूको सेवाको आधारमा बढुवाद्वारा पदोन्नति गरिदै आएको छ र यो प्रकृया चालू नै छ।

विभिन्न पर्व समारोहमा संस्थानले विशेष सांस्कृतिक कार्यक्रम निमन्त्रणबाट प्रस्तुत गर्दै आएको छ। दैनिक प्रदर्शन हुने विभिन्न नृत्य, नाटक आदिको प्रदर्शन टिकट-बाट गर्ने गरिएको छ। आफ्नो परम्परागत संस्कृतिको अभिवृद्धि गरी सम–सामयिक नृत्य, नाटक आदिको सफल मंचन भएबाट सांस्कृतिक कार्यक्रम हेर्ने बानी जनतामा बढ्दै गएको देखिन आएकोले यस संस्थान आफ्नो निर्दिष्ट लक्ष्यतर्फ बढ्दै गएको स्पष्ट देखिन्छ।

विभिन्न विकास क्षेत्रहरूमा र विभिन्न अञ्चलका विभिन्न जिल्लाहरूमा कलाकार टोली पठाई विविध सांस्कृ-तिक कार्यक्रमको प्रदर्शन गर्नुको अतिरिक्त प्रतिवर्ष पौष २७ गते श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको जन्म–जयन्ती तथा राष्ट्रिय एकता दिवसको उपलक्ष्यमा १४ अञ्चलका कलाकारहरूलाई आमन्त्रण गरी २०३९ साल पौष २७ गतेदेखि राष्ट्रिय सांस्कृतिक महोत्सव कार्यक्रम आयोजना गर्दै आएको छ।

प्रथम र द्वितीय राष्ट्रिय सांस्कृतिक महोत्सव २०३९ र २०४० मा निम्त्याइएका सांस्कृतिक टोलीहरू निम्न अञ्च-

लका निम्न जिल्लाहरूबाट काठमाडौं आई सांस्कृतिक महोत्सवलाई सफल पारिदिनु भएको छ ।

२०३९ पौष

पहिलो

(१) मेची–	इलाम
(२) कोशी–	मोरंग
(३) सगरमाथा–	सोलु
(४) जनकपुर–	महोत्तरी (नआएको)
(५) नारायणी–	चितवन
(६) बागमती–	नुवाकोट
(७) गण्डकी–	कास्की
(८) लुम्बिनी–	पाल्पा
(९) धवलागिरी–	बागलुङ्ग
(१०) राप्ती–	प्यूठान
(११) कर्णाली-	जुम्ला
(१२) भेरी–	बाँके
(१३) सेती–	डोटी
(१४) महाकाली–	कञ्चनपुर

२०४० पौष

दोस्रो

(१) मेची–	झापा
(२) कोशी–	धनकुटा
(३) सगरमाथा–	ओखलढुङ्गा
(४) जनकपुर–	दोलखा
(५) नारायणी–	मकवानपुर
(६) बागमती–	सिन्धुपाल्चोक
(७) गण्डकी–	मनाङ
(८) लुम्बिनी–	गुल्मी
(९) धवलागिरी–	पर्वत
(१०) राप्ती–	सल्यान
(११) कर्णाली–	मुगु
(१२) भेरी-	दैलेख
(१३) सेती–	कैलाली
(१४) महाकाली–	डडेलधुरा

यसरी विभिन्न कुनाकाप्चामा छरिएका सांस्कृतिक सम्पदाको सशक्त एवं व्यापक रूपमा प्रदर्शन एवं विकास गर्नेतर्फ संस्थान आफ्नो साधन र क्षमताले भ्याएसम्म भरमग्दुर प्रयास गरिरहेको र कलाकारले पनि आफ्नो कलाकौशल प्रदर्शन गर्ने सुअवसर पाउने भै कला क्षेत्रमा ठोस उपलब्धी हासिल हुने हुँदा यसलाई संस्थानले आफ्नै किसिमको एक उल्लेखनीय प्रगति मानेको छ ।

सांस्कृतिक संस्थान व्यापारिक संस्था नभै एउटा सेवामूलक सामाजिक संस्था भएकोले यसमा भएको लगानीबाट संस्थानको अत्यावश्यक भौतिक साधनहरू चाहिँदो मात्रामा परिपूर्ति हुन सकेको छैन । राष्ट्रिय नाचघर नाम मात्रको छ । वर्षायाममा पानीको मूल फुट्छ भने जाडोयाममा विद्युतको अनियमित आपूर्तिले कार्यक्रम नै बन्द गर्नुपर्ने हुन्छ । यसलाई सुदृढीकरण गरी समसामयिक बनाउन र विद्युत आपूर्तिको लागि आफ्नै जेनेरेटर राख्न संस्थानले प्रयास गरिरहेको छ ।

कुनै पनि राष्ट्रको संस्कृति त्यस राष्ट्रको आत्मा हो, मौलिकता हो । यसैकारण नेपाल जस्तो संस्कृतिले भरिपूर्ण मुलुकले आफ्नो संस्कृतिको संरक्षण, संवर्धन तथा विकास गर्नुका साथै अन्य मुलुकहरूमा यसको सोद्देश्य प्रचार तथा प्रसार एवं विस्तार गर्नु फलदायक हुनेछ । आजसम्म जे जति सांस्कृतिक आदान–प्रदान भएका छन् सोही सिलसिलामा हाम्रो मुलुकबाट अन्य राष्ट्रमा गएको टोलीको उद्देश्य प्रष्ट नभएकोले सांस्कृतिक टोलीले पार्नुपर्ने प्रभाव पार्न सकेको छैन कि भन्ने संस्थानले अनुभव गरेको छ । त्यसैले सांस्कृतिक आदान प्रदान नियमित र सोद्देश्य हुनु नितान्त आवश्यक छ ।

यस्तो किसिमको सांस्कृतिक आदानप्रदानबाट प्रत्यक्ष र परोक्ष उपलब्धिहरू प्राप्त हुन्छन् र आफ्नो सांस्कृतिक पक्षको चिनारी अरू राष्ट्रलाई दिनुका साथै अरू राष्ट्रको पनि सांस्कृतिक पक्षको जानकारी र ज्ञान हामीलाई हुन्छ ।

सांस्कृतिक संस्थानको आयोजनामा गत दुई वर्षको अवधिमा प्रस्तुत गरेको नृत्यनाटिका, नाटक, नृत्य आदि

निम्न बमोजिमको छ–

१. शास्त्रीयनृत्य, लोकनृत्य लोकगीत आदि गरी पच्चीसौं छन् ।

(जस्तै, भैरवकाली, झ्याउरे नामक सेलो आदि)

२. नाटक करीब १५–२० जति छन् ।

जस्तै: - (१) कुहिरोभित्र अलमलिदा (२) मुकुन्द इन्दिरा (३) माटो र पानी (४) पृथ्वी नारायण शाहको ४ पक्ष (५) हाम्रो नाच हाम्रो गीत (६) हाँस्तै जल्नु पर्छ (७) पैसा पैसा पैसा (८) दुर्गा अवतार (९) जे पनि गर्नुपर्छ (१०) हास्य नाटक भोजन भट्ट (११) अधुरो मूर्ति र पर्खाल (१२) श्रीकृष्ण लीला (१३) मुना मदन (१४) उसैको लागि फेरि उसैको लागि (१५) राम भरत मिलाप (१६) हिमालदेखि तराईसम्म (१७) गुराँस-का थुङ्गाहरू कार्यक्रम प्रदर्शन गरियो ।

यसरी २०२९ साल आषाढ ५ गते स्थापना भएको सांस्कृतिक संस्थान आफ्नै १३ औं बर्षमा प्रवेश गरी संस्था-नको लक्ष्य अनुरुप प्रगतितर्फ अगाडि बढिरहेको छ ।

卐ॐ卐

सम्पादकीय

सांस्कृतिक गतिविधि बढ्दै गइरहेको वर्तमान समयमा देशको कला एवं संस्कृतिलाई जनमानसमा चिनाउने खालको नियमित पत्रिकाको खाँचो महसूस गरी २०४१।४२ देखि नै 'नेपाली संस्कृति' नामक पत्रिका प्रकाशनमा ल्याउने लक्ष्य राखी विभिन्न कठिनाइ र बाधा पार गरी यो प्रथम अङ्क जनसमक्ष ल्याउन समर्थ भएका छौं । राष्ट्रनायक श्री ५ **महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव सरकार**को ४० औं शुभ–जन्मोत्सवको सुखद उपलक्ष्यमा सानैरूपमा भएपनि यो पत्रिकाको प्रथम अङ्क मौसूफ सरकारमा सभक्ति अर्पण गर्ने सौभाग्य पाएकोमा हामी गौरवान्वित भएका छौं । समयसँ कला र संस्कृति विषयका वरिष्ठ विद्वान् एवं लेखक महोदयहरूबाट जनोपयोगी लेख पाउने आशा हामीले लिएका छौं । संस्थाले चौ–मासिक पत्रिकाको रूपमा नियमित रूपले प्रकाशन गर्ने लक्ष्य अनुरूप वरिष्ठ विद्वान् एवं लेखक महोदयहरूबाट उत्कृष्ट लेख पाउने आशा छँदाछँदै पनि हाललाई मौसूफ सरकारको शुभ–जन्मोत्सवको शुभघडीमा थोरै सामग्रीहरू भएपनि शीघ्रतापूर्वक संगालेर यो सानो पत्रिका मौसूफ सरकारमा चढाउने सौभाग्य हामीले पाएका छौं । संस्थानको यो प्रथम प्रयासमा त्रुटि भएको छैन भन्ने दावी अवश्य गर्न सकिंदैन । तर यसलाई सत्प्रयास सम्झी प्रबुद्ध पाठकवर्गबाट सुझावपाएमा त्यसको स्वागत गर्नेछौं । यस पत्रिकालाई महत्त्वपूर्ण लेखहरू दिने विद्वान्हरूप्रति जति कृतज्ञता प्रकट गरेपनि थोरै नै हुनेछ । **श्री ५ महाराजाधिराज सरकार**को ४० औं शुभ–जन्मोत्सवको यस पूनीत घडीमा मौसूफ सरकारको सुस्वास्थ्य एवं दीर्घायुको कामना गर्दै यो सानो प्रयास मौसूफका जुनाफमा श्रद्धा एवं भक्तिपूर्वक चढाउँदछौं ।